

GAI SALLVSTI CRISPI
LIBRI
DE CATILINAE CONIVRATIONE
ET DE BELLO IVGVRTHINO.

ACCEDVNT ORATIONES ET EPISTVLAE
EX HISTORIIS EXCERPTAE.

EDIDIT

RVDOLFVS DIETSCH.

EDITIO QUARTA EMENDATOR.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCLXX.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEFATIO.

Quo nihil laetius exoptatiusque accidere potest homini litterarum et veri amanti, si in quo ipse operam studiumque posuerit, id alius supplet, absolvat, emendet, hoc mihi contigit per *Henricum Iordanum*, quem editione, Berolini 1866 apud Weidmannos evolgata, eisque quae in *Mus. Rhen.* vol. XVIII et *Hermae* vol. I disputavit, de Sallustio praeclare meruisse ita fateor, ut in quibus me acerbius castigavit, agnoscere quam excusare malim. Oblata igitur huius meae editionis repetundae necessitate quid aliud agere potui, quam ut quae ille comparasset, eis quam diligentissime et religiosissime uterer? Nec vereor, quod multis de locis sententiam meam mutaverim, ne in levitatis crimen incursum sim. Etenim cum ad aliquid redimus, liberiore animo iudicare solemus faciliusque opiniones quasdam omittere: tum ab Iordano confirmatus in ea sententia, quam de praestantia codicis P ipse primus proposueram, set meliora edoctus de cod. V, facere non potui quin in omnibus locis, de quibus iudicium a fide librorum penderet, illius exemplum sequerer: postremo nonnulla iam ipse conrexeram in editione *Catilinae*, quae adnotationibus inlustrata prodiit a. 1864. Ceterum quoniam fusius de singulis disputare non est huius loci, quae nunc aut mutavi aut retinui breviter recensere, interdum additis argumentis, constitui.

Cat. 2, 2. conpertum est] est delevit I. Num in omnibus libris omissum sit, equidem dubito. — *3, 2. actorem] I. auctorem.* Illud ob sententiam retineo, praesertim cum cod. P¹, cui aliquanto plus fidei quam ille v. d. habendum esse arbitror, exhibeat. Etiam multo minus *Iug. 1, 4*, cum codices primi generis (P) cum multis

alterius (C) in *actores* consentiant, non nulli tantum ex hoc *auctores* praebeant, cur his quam illis magis obsequendum sit perspicio. — 3, 5. Quod in P *quae*, non *qua* est, id ipsum me movit, ut Gerlachii emendationem retinendam putarem. Nec desunt exempla, quae in archetypo morem illum scribundi, quo eadem litterae bis ponendae semel scriptae notarentur siglis, observatum fuisse demonstrant. — 6, 2. Ut verba *ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat* hoc ipso loco inserunda censerem, ne eis quidem, quae I. Herm. I 2 p. 245 sqq. disputavit, adductus sum. Non invideo si quis Sallusti ea esse contendere audeat, at cum Augustinus ea ad inlustrandas sententias Sallusti (C. 9, 3) et Ciceronis adhibuerit, in promptu est suspicari ea ab homine docto in lectitatione Augustini bene vorsato in margine exemplaris sui adscripta, in textum paucorum librorum inlata esse. Set quid suspicione advorsum suspicionem pugnare iuvat? Concederem facilius, si Sallusti orationi aliquid deesse planum factum esset. At ex Trojanis et Aboriginis unum populum, ergo civitatem factam esse nonne praegressis satis expressum est? Quod si tales loci, quales sunt C. 7, 3. I. 40, 3, in comparationem vocantur, scilicet hic est pronominium demonstrativorum usus, ut ex praegressis membrum consecutivum mente teneatur. Quid autem hoc est: ut tam facile coalescerent, eo effectum est, quod brevi — per concordiam civitas facta erat? — 8, 2. Semel moneo, ut in orthographia ubique Jordani vestigia premerem, eo minus me motum esse, quod illum sibi non constituisse viderem. Sic *magnificus* initio constanter scripsit, ab p. 30 ubique *magnificus*, et cum in maxima editionis parte antiquas formas *plebes* et *plebei* expulisset, ad eas postremo rediit. — 11, 7. Quamquam quam saepe *e* et *i*, in terminationibus maxime, confusa sint, dici vix potest, eamque ob causam *temperarint* scribere ne pro emendatione quidem habendum, tamen ne Sallustio meas opiniones obtrudere viderer, *temperarent* nunc retinui, set ut recte coni. inpf. explicaretur, membrum a praegresso graviore incisione seperandum putavi. — 13, 1. *constrata*] *contracta*, quod quia magis poëticum est reieci. Set infra 28, 11 etiamnum Gronovii emendationem *extrudendo* probo. — 14, 1. *tamquam stipatorum*] Binsfeld. Mus. Rhen. XXI 3 p. 485 sq. *tamquam stipationem*. — 14, 5. *aetate ex* versu sequenti petitum esse Jordano concedo. — 15, 3. *facinoris maturandi*] *facinus maturandi* I. ex p. Set cum prima manus in P *facinus matura*da* exhibeat, utrum veri similius, scribam quae in archetypo suo essent, recte legere non potuisse eamque ob causam in uno codice erratum esse, an omnes ceteros ex andacter correcto exemplari fluxisse? — 18, 1. Qui ob Diomedis fidem contra omnes libros *in quis* scribat, nonne etiam *brevissimum* ab eodem traditum pro *verissimum* recipere debebit? — 18, 3. De verbis *quod* — *nequiverit* suspicio mea mihi nondum adempta. *Romae* iam in ed. 1864 reieceram. — 18, 6. Lacunam esse etiamnum censeo. — 19, 5. *ante* in omnibus libris pro *antea* scriptum esse, silenti Jordano credam? — 20, 7. *ceteriomnes, strenui boni, nobiles atque ignobiles*] I. ex

Victor. Caes. 24, 9 *ceteri omnes, boni malique nobiles atque ignobiles* coniecit. — 20, 16. *utimini*] utemini. Quamquam paulo ante *hortantur ex Vpz recipiendum* fuit. — 22, 2. Post Frid. Ritschlii *praeclararam disputationem* (Mus. Rhen. XXI 2 p. 317 sq.) nemo, opinor, quin adeo antiquissumus liber glossis inquinatus sit, dubitabit. — 23, 4. *quoque modo*] Quod Momms. coni. *quoquo modo*, probare non potui, cum mihi non constaret, Fulviam ab aliis aucto-ribus, quam per Curium quidpiam cognovisse. — 25, 3. *lubidine*] I. ex P *lubido*. — 26, 5. [*consulibus*]] I. sine uncis. Ego libris minus confido, quam ut Sallustium ita vaesanum iudicem, ut uno tenore Catilinam ambos consules interficere voluisse narraret, cum modo in Antonio eum spem habuisse dixisset. — Locum c. 26—31, uti in libris traditus est, intactum reliqui, non quo sententiam, ad quam post multas dubitationes tandem adductus eram (Exc. I ad ed. 1864 p. 204—206), me facillume Mommseni disputatione (Herm. I 3 p. 431 sqq.) perductum rursus abiecisse confiterer, set quod in tali editione quae nondum consensu communi adprobata essent, amplecti religioni duxi. Sallustium per Ciceronem in errorem inductum esse concederem, si res ipsae planae et apertae mihi vide-rentur neque alii scriptores eo modo, quem transpositio restituit, res narratas esse testarentur. Ignoscat igitur vir praeclarissimus, quod temeritatis crimen iniungere mihi quam in eius verba iurare maluerim. — 27, 2. *intenti paratiq[ue]*] *intenti parati*. — 27, 3. *penes* ex Palmerii *coniectura*] *per* I. — 28, 1. Dum demonstratum fuerit, homines ita furore abreptos fuisse, ut se, si cum armatis salutatum venissent, non exclusum iri sperarent, lacunam in libris esse contendam. — *domui*] *domi* I. Rarior forma per P *domi** confirmari magis quam reici visa. — 29, 1. *exagitatum* c. Cortio] *exagitatam* I. — 30, 7. *Maiores*, quod pro *minores* exhibet P, haut dignum quod prorsus neglegatur, mihi videtur. — 31, 5. *vel sui*] *aut sui* I. P *ut ad vel* potius ducere mihi videtur. — ib. *sicubi* cum Linkero] si I. Ad illud me converti, quoniam in archetypo *si ut* fuisse lordanio visum est. — 31, 7. *in populum Romanum* cum Cortio] *in plebem Romanam* I. In tanta similitudine conpendiorum eur hoc loco *in plebem Romanam* necessario scribendum fuisset, ostendendum fuit. — Suspicionem, quae de *civis* diu me tenuit, nunc missam feci. — 32, 1. *insidiae* [*consuli procedebant*] *insidiae consuli procedebant* I. Ab S. contra latinitatis leges, illis praesertim temporibus, sic scribi potuisse nego. — 32, 2. *possint*] *possent* I. Vid. 11, 7. — 33, 1. *patriae* c. I.] antea *patria*. — 34, 1. *respondet*] *respondit* I. — 35, 3. *non quia — solvere non possem, cum scilicet alienis*] *non quin — solvere possem, ut alienis nominibus* I. de coni. — 36, 1. *Flammam*] I. eiecit. Mihi ut ab grammatico adiectum, tamen memorabile visum. — 36, 5. *morbi erat, quae uti tabes*] *morbi ac veluti tabes* I. c. Haupt. Philol. III p. 547. Illud mihi neque inconcinnum esse et proprius ad librorum scripturam *morbi atque uti tabes* adcedere visum. — 37, 5. Quoniam libri *alii qui per dedecora* exhibit, aliquid in loco turbatum esse concedo, *qui*

recepto orationem perspicuam et dignam Sallustio fieri nego. — 38, 3. *post Sullae tempora] post illa tempora I.* Confirmavit me, quod in libris similiter peccatum intellexi 28, 4: *ex Sullanis coloniis. p exillanis.* — 39, 2. *ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudicis terrere c.* Ritschl. Mus. Rhen. XXI 2 p. 318 sq.] *ceterosque iudicis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent.* — 39, 4. *illis si] illis qui I.* Quae in Comm. p. 109 sq. exposui, nondum refutata vidi. Ceterum quod in duobus alterius generis libris *post exanguibus* adiectum est *ceteris*, iam antiquiore tempore homines doctos in *illis qui offendisse, ostendere mihi videtur.* — 39, 6. *aut ipse] aut per se I.* — 41, 5 *Praecipit* Linkeri etiam I. recepit. Idem ego eam ob causam quam supra significavi. Etenim vir amicissimus Fleckeisen me monuit *pro praecipio, praecipit antiquitus praecēpīo, praecēpīt* et dictum et scriptum esse. Cf. I. 12, 6. — 42, 3. *in ulteriore cum Cortio] in citiore I.* quod qui librorum causa retinet, Sallustium turpis erroris insimulat. — 43, 1. *† Faesulanum] Faesulanum I.* In edit. 1864 Exc. III p. 208 *Trossulanum* conieci, nunc cruce praefixa vocabulum corruptum esse significantum putavi. — 45, 3. *et cur delendum mihi videretur exposui* in ed. 1864. Exc. IV p. 210. — 46, 5. Verborum *in senatum electorum eo minus me paenituit, quod etiam I. uncis circumclusit.* — 49, 1. *Per,* quod nimis subtilibus rationibus necessario repetendum fuisse contenderam, nunc librorum fidei cedens altero loco delevi. — 49, 4. *usque eo per adeo explicatum esse idque loci conrumpendi causam praebuisse concedo.* — 50, 2. *in audaciam ex glossemate orta esse etiam I. intellexit.* Qui retinere velit, certe transponere debet. — 50, 4. Verba *quod ea de re censuerat* quo modo commode explicitur, nondum intellego. — 51, 4. *quae reges] qui reges I.* Si grammaticus quidam *quae* suo Marte novavit, certe quid Sall. scribere debuisset, recte perspexit. — 51, 5. *infida et advorsa] infida atque advorsa I.* — 51, 6. *in pace et per industias] et in pace et per industias I.* Nisi planum factum fuerit, quibus in rebus et quibus rationibus perductus Sall. ab sua aetatis diligentia et elegantia deflexerit, ea retinenda censeo, quae ab libris nonnullis aliquid commendationis habeant simul et diligentiorum aequalium usui atque consuetudini convenient. — 50, 15. Cum tam multa exempla brevium syllabarum in P omissarum extent, ergo reliquis eiusdem generis libris in talibus fides non omnis deneganda sit, utrum *saevier an severior* verum iudicem adhuc dubito. — 51, 19. *sint in armis c. I.] in armis sint.* — 51, 22. *in sententiam c. I.] in sententia.* — 51, 27. *Scilicet de coni.] I. sed.* — 51, 39. Sententiam, quam de verbis *Graeciae morem imitati* dixi, eam ut abiciam, nondum planis argumentis perductus sum. — 51, 43. *neu quis c. I.] ne quis.* — 52, 2. *Longe mihi alia mens est c. I.] longe alia mihi mens est.* — 52, 20. *si ita res esset c. I.] si ita esset.* — 52, 25. *deprehensis c. I.] adprehensis.* — 52, 27. *convertat* (ed. 1864) I.] *convertet.* — 52, 30. *T. Manlius]* A. Manlius. Malo librariis quam Sallustio erroris aut negligentiae

crimen iniungere. — 52, 32. *deis aut hominibus c. I.] deis atque hominibus.* — 52, 35. *Urbis etiamnum glossema iudico.* — *potest occulte c. I.] occulte potest.* — 52, 36. *ego ita* (ed. 1864) c. I.] *ita,* — 53, 5. Vehementer laetus sum, quod Fr. Ritschl (Mus. Rhen. XXI 2 p. 316) mihi adsensus est, locum vocabulo omissio corruptum statuenduni potius esse, quam emendationem deteriorum librorum *effeta parente accipiundam*, etiam vehementius quod non *aetate*, set *vi* excidisse docuit locumque optume inlustravit. — 54, 5. *illa] illum* I. Illud retinui non ob librorum aliquam fidem, set ob sententiae concinnitatem. — 55, 1. *tres viros]* *triumviro*s I. *Ad* cum defendi posse videatur, nolo suspiciones sequi. — 55, 3. *ascenderis librorum fide commendatur:* in tanta rei obscuritate ego nihil discernere audeo. — 55, 5. *Verba vindices rerum capitalium suspecta esse* etiam I. iudicavit. — 57, 1. *in Galliam [Transalpinam]]* Sine uncis I. Facilius ego nimiae suspicacitatis obprobrium perferam, quam in Sallustio mirae atque inconditae narrationis crimen relinquam. — 57, 4. I. *verba in fuga* deleta volt. Mihi proxume ad verum adcessisse Fr. Ritschl videtur (Mus. Rhen. I. c. p. 319) *expeditus tardatos in fuga* scribi iubens. — 58, 5. *quo loco* (ed. 1864) I.] *quo in loco.* — 58, 9. *sin c.* Kritzio, id quod latinitas postulat, restituere malui, quam stricte a librariis lineolam adipictam esse negare. — 58, 11. *pro potentia paucorum pugnare c. I.] pugnare pro potentia paucorum.* — 58, 12. *adgrediamini c. I.] adgredimini.* Quamquam imperativus gravior et Catilinae ingenio aptior videtur. — 59, 5. *tumulti] tumultus* I. Incertum mihi videotur, num singularia et antiqua illa, quae in paucis aut in uno libro inveniuntur, grammaticorum praeiudicatae opinioni ac pruritum debantur, an in archetypo servata per ignaros in volgaria et usitata commutata sint. — 60, 2. Neque Nonio tantum tribuo ut contra libros *a recipiam*, neque libris, ut contra usum ac consuetudinem Latinorum *cum infestis signis* genuinum esse credam. — 61, 3. Verba *alis alibi stantes*, quae Diom. p. 333 et Charisius p. 159 uno consensu *cum omnes tamen advorsis vulneribus* iuncta fuisse tradiderunt, ut cum Iordanu errore memoriae ex 60, 5 *alios alibi resistentis* male conflata esse credam non adducor.

Iug. 1, 5. ac pernitiosa ex August. Ep. LIV] del. I. Aequabilitate membrorum multo magis commendantur illa verba, quam quae I. C. 6, 2 inserunda putavit. Quod in nullo libro scripta sunt, certe documento est, omnes libros ex uno archetypo fluxisse. — 3, 1. Locum constitui secundum ea, quae liberalissime me W. Roscher, iuvenis doctissimus, per litteras monuit. — 4, 4. *quisbus — adeptus sum quales* cum Kritzio (ed. 1856 ex Elberlingii conjectura)] *adeptus sim et quales* I. cum libris. Quo modo haec scriptura et logicae rationi et Sallusti concinnitati conveniat, non invenio. — 4, 7. *his moribus*] I. *eis moribus.* — 5, 3. *expediā ob consuetudinem Sallusti illiusque aetatis] expedio* I. ex libris. — 5, 4. *Suface]* *Syphace* I. — 5, 5. *sed retinuit* I. Suspectum fuit iam ante me Linkero et Bojeseno [qui et concrexit]. Ne

audacior viderer, ultra illorum virorum sententias progredi nolui. — 7, 1. *eis difficultatibus] his d.* I. — 7, 1. *inperi c.* I.] *inperio*, set de loco 13, 5 adhuc dubito. — 9, 2. *En* particula mihi suspecta est. — 10, 1. Locus ita mihi reflngendus videtur, ut *liberis* cum Ursino eiciatur. *Ea* mihi non ob libros, at ob sententiam suspectum. — 10, 7. *quia aetate] qui aetate* I. — 11, 6. Quoniam Sallustium tam levem fuisse credere non possum, ut h. l. quae ipse 9, 3 narrasset, prorsus oblitus esset, *adoptione* insulsae glossae originem debere statuo. — 12, 3. *sua visens c.* Grutero] *suam visens* I. — 12, 5. [in]] delevit I. — 14, 5. *amicitiam* omissa concinnorem fieri orationem etiamnum arbitror. — 14, 9. Quam subtilis fuisse ille grammaticus, qui *tuis* eiecisset, equidem magis mirarer, quam ex glossa illud in libros inrepsisse. — 14, 10. *Ne* ob eadem, quae Kritzum permovere, me delevisse non paenitet. — 14, 11. *non quit] nequit* I. Illud insolentius ab grammatico novatum esse luentius concederem, nisi ad volgaria ab siglis librarios aberrasse multi loci documento essent. — *in meo regno c.* I.] *in regno meo*. — 14, 12. *multum laborem c.* I.] *multum laboris*. — 14, 15. *relicta est anima c.* I.] De *est* suspicionem omisi. — 14, 17. *an reges c.* I.] *aut reges*. — 14, 23. *et omnis c.* I.] set *omnis*. — 14, 20. *iure]* vivere I. Hoc mihi ex sequentibus natum videtur. — 15, 2. Cur ab *senatus* uncos removerem, cum adeo Iordanus eis inclusisset vocabulum, non habui. — 15, 3. Praenomina ubique adiungenda puto, etiamsi Sallustius ea re conrigi dicatur. — 15, 4. *videt*] *videt* I. — 16, 3. *famae] fama* I., quod quomodo recte dicatur, non video. Quam saepe *e* et *i* commutata! — 17, 5. *arbore infecundus] arbore* i. I. — 18, 4. *Medi et Persae et Armenti*] *Medi, Persae et Armenit* I. — 19, 1. *pars imperi cupidine, alii multitudinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis]* *alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine sollicitata — aliis* I. Quae me ad transponenda verba permovere, ea uondum refutata vidi. — 19, 7. *Mulucham cum I.] Mulucham*. — 21, 4. Verba in z adiecta *de controversiis suis iure potius quam bello disceptare* vera et proba esse non nego, set aliquid dubitationis haerere, quod in antiquissumis optumisque libris omnibus omissa essent, uncis adpictis non occultandum putavi. — 23, 4. *trahi non posse]* *non trahi posse* I. Et codicum scriptura mihi incerta et ratio obstare visa. — 24, 3. *mei c.* I.] *[mei]*. — *incertus sum c.* I.] *incertum est*. — 24, 9. *scribo c.* I.] *scripti*, quamquam haec Vaticani scriptura epistularum consuetudini prorsus convenit. — 25, 1. *enism*] *enism est* I. Obsequi huic dubitavi cum ob codicum incertam fidem, tum ob Sallustiani styli proprietatem. — 27, 4. *[Calpurnius]*] delevit I. — 28, 5. *artes et animi et corporis c.* I. et codice Frontonis] *artes animi et corporis*. — 29, 3. *primo]* *primum* I. — 29, 5. *Vagam c.* I.] *Vaccam*. Scilicet illam scriptionem tituli testantur. — 30, 3. *incendebat c.* I.] *adcencebat*. — 31, 4. *factionis potentiae c.* I.] *potentiae factionis*. — 31, 6. *vostri]* *nostri* I. Item infra *vostris* pro *nostris* retinui. Etenim habet aliquid momenti ad animos auditorum,

ac maxime de plebe, si suarum rerum gravius admoneantur, et fere per totam orationem Memmius omnia ad populum rettulit, se illi obposuit. — 31, 10. *praedas*] *praedae* I. Scilicet illud non ob Vaticani fidem, set quod sententia mihi postulare videretur, retinendum censui. — 31, 14. *eadem metuere nondum adducor ut ab Sallustio scripta putem.* — 31, 15. *libertatis curam* c. I.] *curam libertatis.* — 31, 18. *vos* c. I.] *vobis.* — 31, 25. *omittatis* c. I.] *amittatis*, quod nescio annon proprium fuerit Sallusti. — 31, 28. *benifici quam malifici inmemorem esse* c. I.] *benifici inmemorem esse quam malifici.* — 32, 1. *saepius de coni.* I.] *saepe.* — ibid. *accersebant*] *accersebat* I. quod certe importune dictum videtur. — 33, 3. *nisi* c. I.] *ni.* — 35, 10. *o urbem*] *urbem* I. Quamquam interiectionem *o* ab Sallustianis libris minorem commendationem habere non nego, tamen cum apud alios scriptores adiecta sit et aliquam vim orationi addat, quid obstat, quo minus librariorum incuria excidisse, non ab Sallustio neglectam esse statuas? — 36, 2. *ludificari*] *ludificare* I. Cur Arusiano minus fidei habendum sit, quam librariis, qui *e* et *i* quam saepe permutterint quamque propensi ad volgaria fuerint, dici vix possit, non video. — 37, 4. Senec. Ep. 114, 119 h. I. *hiemantibus aquis legisse*, mihi non minus veri simile visum est, quam *hiemalibus* ab grammatico restitutum esse. — 38, 1. *subdolus*] *subdole* I. Mihi rationibus subductis illud maiorem a libris commendationem habere visum. — 38, 2. Verba *ita delicta occultiora fuere* (etiamsi *fore* probaretur) ut ab Sallustio scripta potius, quam ab insulso librario ex margine in textum inlata esse iudicarem, ab animo meo impetrare non potui. — 38, 10. Quamquam quod ipse conieci *mortis metum intuebantur*, eo Sallusti manum restitutam esse contendere minume audeo, tamen quod I. comb. Tac. h. II 76, 1 coniecit *metu nutabant*, recipere propterea dubitavi, quod nemo recte dicitur quia mente dubia haesitasset, aliquid probasse, set in dubitatione certa aliqua cogitatione ad capiendum quamvis turpe et grave consilium confirmatus esse. — 41, 1. *popularium* et *senatus* delevit I. Ibidem *dicunt*, quod pro *ducunt* edidit ille, num in omnibus libris sit inventum, vehementer ego dubito. — 43, 1. *de senatus sententia* c. I. de palmari Mommseni conjectura (vid. Herm. I 3 p. 430 sq.)] *designati.* — 44, 5. *ea* c. I. delevi, non tam ob libros, quam quod superfluum et ieenum videbatur. — 47, 2. *temptandi gratia si paterentur et ob opportunitates*] *temptandi gratia et si paterentur opportunitates* I. — ibid. *commeatu de Madvigii emend.*] *commeatum* I. — 48, 3 *milia [passuum]*] *milia passum* I. Genitus ille, quod ap. Arusianum deest, et in libris locus variatus, utique suspectus mihi fuit. — 49, 2. *belli melioribus cun.* I.] *bello m.* — 50, 3. *peditum uncis exemi*, cum neque librorum discrepantia tanti videretur et res commendare. — 53, 5. *fessi laetique victoria erant*] *fessi lassique erant* I. set ut meam conjecturam non prorsus improbasse videatur, quod idem de *adventarent*] I. *adventare* valet. — 53, 8. *mutatur c. Iord.* Prisciani fide omnibus libris Sallusti praelata] *exortum.* — 54, 1. *iam*

c. I.] [iam]. — *quae leviora sint] quae leviora sunt* I. Talia conrigenda esse contendeo, quamdiu Sallustium ab suae aetatis diligentia temere discessisse non planum factum fuerit. — 54, 5. [*in acie*] *in acie* I. — 54, 6. *interficit, iubet alia]* *interfici iubet, alia* I. Hic optimis libris plus fidei tribui, quam ille. — 55, 1. *ut in advorso c. I.] in advorso.* Ut reduxi, ne Sallustiani dicendi generis proprietatem temere delere velle viderer. — 55, 4. Uncis vocabulo *animo* adiectis significatum volui, illud, quamvis per libros optumos non commendatum, tamen mihi vestigia in deterioribus codicibus prementi non tam ex glossemate ortum, quam Latinorum consuetudini convenire visum esse. — 56, 5. *gerunt c. I.] agunt.* — 57, 5. *sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam ardenti]* *sudes pila, praeterea — sulphure — ardentia* I. Nisi quis etiam pila aut certe sudes ardentia missa esse cum aliqua veri specie ostenderit, ego equidem *ardenti* retinere audebo, confirmatus maxime loco 60, 6. — 58, 4. *tumultum hostilem]* *clamorem hostilem* I. Aut *clamorem* aut *tumultum* pro glossemate habendum esse certum est. Set grammaticum quandam ad *clamorem* explicandi caussa *tumultum* adscripsisse, quod in antiquissimis libris est *clamorem* vel *tumultum* parum argumenti mihi esse videtur. — 60, 4. *sicubi]* *sicuti* I. — 61, 4. *clam c. I. delevi.* — 52, 1. *merenti]* *meritae* I. Hoc ab licentia correctoris originem duxisse veri similius visum, quam *merenti*. — 63, 4. *factis ex palmaris Palmerii emendatione]* *facile* I. — 63, 6. *consultatum quod addidi delevit* I. Ut illud a librario ultro adiectum sit, tamen orationem multo planiore facere, quid quod paene necessarium esse iudico. — 64, 2. *primum commotus insolita re mirari eius consilium c. I.] primo conn. ins. re mirari primum eius consilium.* — 65, 2. *more cum I.] modo.* — 66, 1. *aliaque quae c. I.] alia quae.* Recepit illud, ne forte Sallustio nimiam quamdam diligentiam viderer adfinxisse. — 67, 1. Minus audax mihi visus sum, si eos qui *ad excidisse censuere* — in quibus auctor fuit scripturae, quae in nonnullis alterius generis libris inventa est — sequerer, quam si suspicionem, antea a me propositam (subplendam esse orationem *arcem — obsidebat*) retinerem aut c. I. *arce* scriberem. Ceterum *fuga prohibebant* ipse iamdudum edideram. — 67, 3. *an pactione aut casu c. I.] aut pactione an casu.* — 68, 2. *postera die c. I.] postero die.* At ut etiam *postera hora pro posteram horam* reciparem ab me inpetrare non potui. — 69, 2. *volgum c. I.] volgus* ut etiam 73, 5. De extremis verbis I. allegavit Momms. Stadtrechte p. 399 n. 20. Mihi nondum omnes dubitationes exemptae sunt. — 72, 2. *experrectus]* *excitus* I. Diomedem memoria lapsum esse mihi vix credibile videtur. — 73, 4. *fuit c. I.] fuerat.* — 74, 1. *fidei* I. Insolentiores formas ab libraris temere consumutas esse constat. — 75, 1. *ubique plerique]* *ubi plerique* I. Illud in archetypo fuisse ex codicum scripturis conjectanti satis mihi veri simile visum. — 75, 5. *praesto forent c. Kritzio]* *fuerint* I. — 76, 3. *et etiamnum mihi suspectum est.* — 77, 2. *Iugurthini,* quod sine uncis I. reliquit, deforme glossema esse recte perspexit

Linker. — 79, 1. *memorabile*, si non archetypi scripturam, Sallustio digniorem esse, quam *mirabile* mihi persuasum est, neque obstat quod sequitur *memorare*. *nos* quamquam prorsus delere non ausus sum, tamen melius abfuturam cum Cortio iudico. — 80, 6. *Boccho*] *Bocchi* I. Nisi alia eaque luculenta documenta pro-rata fuerint, quibus utrum Jugurtha Bocchi, an hic illius filiam in matrimonium duxerit, planum fiat, *Boccho* ab libris antiquissimis commendatum retinendum puto; eoque magis quod Bocchum in Romanos propensum cum Jugurtha affinitatem iungere voluisse minus veri simile videtur, quam hunc quo illius animum per proximos impelleret, ut filia inter illius uxores esset, curavisse. — 81, 2. *ibique **** Metellus*] *ibi Q. Metellus* I. Rationibus pro et contra rursus expensis sub iudice litem relinquere malo. — 85, 3. *cum maximo beneficio vostro* c. I.] *cum maximo vostro beneficio*. — 85, 10. *mutari*] *mutare* I. Ob multa exempla *e* et *i* confusorum non tantum tribuo codici P, ut quod unum orationis flumini conveniat, illius fide mutem. — 85, 11. *vos imperare* c. I.] *vos imperatorem*. Quamquam autem *sibi* ob codicum auctoritatem exulare debere agnosco, tamen quia ambiguitatem prorsus removet, mihi placere non inficias ire audeo. — 85, 14. *obieclantur* c. I.] *obiciuntur*. — 85, 16. *possit*] *posset* I. — 85, 17. *faciant*] *faciunt* I. — 85, 22. *res habet* c. I.] *res habent*. — 85, 24. *huiusce rei* c. I.] *cuius rei*. — 85, 26. *vostro maximo* c. I.] *maximo vostro*. — ibid. *me vosque* c. I.] *meque vosque*. — 85, 27. *ex animi mei sententia* c. I.] *ex animi sententia*. — 85, 29. *pectore*] *corpore* I. Scilicet volnera, quae pectore ad vorso excepta, multo laudabiliora et glriosiora sunt, quam quae ad vorso corpore, ergo vel ventre vel pedibus. — 85, 30. *egomet meis*] *ego meis* I. Illud quamquam unus ex C exhibet tamen optume inventum esse, cum ob codicum discepantias, tum ob sententiae gravitatem iudico. — 85, 34. *Eis ego*] *His ego* I. Qui librariorum naturam moresque noverit, utrum *his* an *is* i. e. *eis* verum sit, non ex illorum fide diiudicandum esse sciet. — 85, 39. *incultis moribus* c. I.] *incultum moribus*. — 89, 40. *viris laborem*] *laborem viris* I. Chiasmus cum latinis oratoribus, tum Sallustio ita consuetus est, ut me non pudeat, quod utrum h. l. ab grammaticis sciolis restitutus an ab ipso scriptore institutus sit, incertus haeream. — 85, 41. Verba *quod iuvat* ut ab omnibus codicibus abesse crederem propterea, quod in Jordani editione omissa sunt, adduci non potui. — ibid. *in conviviis* non ob librorum fidem, set ob sententiam suspectum habeo, contra ab *sudorem* vocabulo uncos removi. — 85, 42. [omnibus]] del. I. Ob librorum fidem suspectum esse fateor, ad sententiam certe haut incommodum. — 85, 45. *habete* c. I.] *habetote*. De *atque* suspiciones, quae mihi ob latinitatem subortae, nondum sublatae sunt. — 85, 47. *periculi* c. I.] *periculis*. — 86, 1. *armis, aliis utilibus*] *armis aliisque utilibus* I. — 88, 1. *accipitur*] *excipitur* I. Cum *acc.* optimi libri commendent, cur *excipitur* ex nonnullis alterius generis necessario recipiendum sit, non perspicio. — 89, 3. *illum procul abesse*] *illum abesse* I.

nihilo adnotato. Num igitur in omnibus codicibus abesse credam angor et excrucior. — 89, 5. *praeter oppido propinqua] praeter oppida propinqua* I. Num id, quod ex paucis eisque deterioris notae libris innotuit, etiam in PC scriptum sit dubitare me fateor. — Ibidem verba *natura serpentium ipsa perniciosa omni suspicione carere ut iudicare, nondum adduci potui.* — 89, 7. *qua — agebat* I. — ib. *illis sine uncis c. I.* — 91, 7. [ante]] *Sine uacis* I. Mihi glossatoris manum videtur olere. — 92, 1 et 3 quod lacunas ab I. signis indicata explevi me non paenitet. — 92, 5. *omnis a natura] omnis natura* I., set commemorata mea conjectura. — 92, 7. *satis, magna] satis et magna* I. — ib. *turribusque [et aliis machinationibus]] turribusque et altis machinationibus* I. In loco apertissime turbato neque ut et quod in codicibus falso ordine positum est, recipere, neque ut et altis vel *aliis machinationibus* non suspecta haberem permoveri potui. Etenim praeter turris et aggeres quae sunt altae machinations? et aliis machinis ut vineis, quamvis cum periculo agerentur, locus tamen non prorsus fuit importunus. — 93, 2. *avorsum] advorsum* I. Illud res mihi postulare visa. — 93, 4. *inflexa c. I.] flexa.* — ibid. *in castelli planitiem pervenit c. I.] castelli planitiem perscrutatur.* — 93, 5. *usu c. I.] usu.* Set postea escenderat, ut ad rem significans, pro *adscenderat* retinui. — 93, 8. Quoniam quae antea addunda censueram *milites paucos et nunc quidem minus placebant, nec vero quo Iordanus locum facillume sanari arbitratus est, una particula et interposita, satis faciebat, lacunae signa adpinxisse satis habui.* Suspiciones, quas de *ei* conceperam, omisi. — 94, 1. *escensuri erant ex Carrionis emend.] e centuriis erant* I. cum libris, quod quibus argumentis in Hermae vol. I defendere conatus est, mihi non persuasit. — 94, 3. *extra vineas egressus c. I.] extra vineas est egressus.* — 95, 3. *iam prope c. I.] prope iam.* — *Graecis et Latinis c. I.] Graecis atque Latinis.* — *doctissimi ex egregia Iordanii conjectura] doctissime.* At postea ad *simulanda* addendum esse *ac dissimulanda* mihi etiamnum videri, quamvis fortasse in pertinaciae crimen incurram, non dissimulo. — 97, 1. *misit c. I.] mitit.* — 97, 2. *eius c. I.] [eius].* — 97, 5. *equites peditesque c. I.] equites pedites.* — ib. *caedere alii, alii obtruncari ego meo Marte]* cedere alius alius obtruncare I. Mox multi quod ego conjectaveram, probavit I. Verba et ob ea scientes nemo ita defendit ut mihi Sallusti esse persuaderet. — ib. *orbis fecere] orbis facere* I. Illud optumi libri. — 99, 1. *ac paulo c. I.] et paulo.* — 99, 3. *tumultu formidine quasi] tumultu formidine [terrore] quasi.* — 100, 4. *equites ex auxiliariis] equites auxiliarios* I. Ad illud mihi codicum vestigia ducere videntur. Semel corrupta terminazione *is in os* in promptu fuit *auxiliarios* novare. Variationem orationis hoc commendare non infitior. — ib. *in munimentis mihi non magis ob codices, quam ob sententiam suspecta.* — ibid. *futura quae] futurum quae* I. — 100, 5. *Iugurthini belli eo magis suspicio, quod ita Sallusti de Mario iudicium artius circumscribitur.* — 102, 5. *cum*

c. I.] *quod*. — ib. *demeres* c. I.] *dempsero*. — ib. *errantem atque illum* c. I.] *errantem et illum*. — 102, 6. *imperi ex Sellingii emend.] inopi* I. — 102, 8. *perpessus es] perpessus esses* I. Ab sententia hoc defendi posse non nego. — 102, 10. *atque sine uncis* c. I. — 102, 12. *regnum tutantem] ob regnum tutandum* I. Illud mihi non solum ob libros, set etiam ob sententiam magis placuisse fateri non pudet. — 103, 2. Victus argumentis ab Iordanu prolatis et flectitur et igitur rursus delevi. — 103, 3. Neque illis, neque pro eo *ipsis* probabile mihi visum. — 103, 4. *in itinere sine uncis* c. I. 103, 5. *avaritiae Romanorum c. I.] Romanorum avaritiae*. — 103, 6. *ignorata] ignota* I. Per hoc illud explicatum esse mihi veri similius est visum. — ibid. *munificus nemo* c. I.] *nemo munificus*. — 104, 1. *quod intenderat] quo intenderat* I. Utrum probarem, in tanta loci perturbatione dubius haesi. — ib. *redit] redit*. — ib. *illosque* c. I.] *eosque*. — ib. *ad Uticam] ab Utica* I., quod quo minus conprobarem res mihi obstare visa. — 104, 2. *Romam eundi* c. I.] *eundi Romam*. — 104, 3. *profecti sunt] sunt del.* I. — 104, 4. *Roma] maeque Roma* I. — 105, 1. *quibus] quis* I. — ib. *uti ad se mitteret Sullam* c. cod. m.] *uti Sullam ad se mitteret* I. — ib. *equitum atque [peditum, item] funditorum] equitum atque peditum, item funditorum* I. Mallem verba *atque peditum* deleta. — Verba *quod ea levia sunt nimis mihi glossatoris manum olere visa*. — 105, 3. *vero ampliorem ex cod. m] ampliorem vero* I. — 106, 4. *ignisque] que delevit* I., ab libris satis mihi munitum visum. — 107, 1. *antea* c. I.] *ante*. — 107, 2. *Dein* c. I.] *deinde*. — 108, 1. Verba nam pater eius *ex concubina ortus erat* vel ob discrepantium quae in libris est (alii *pater*, alii *mater*), glossematis speciem prae se ferre etiamnum existumo. — 109, 3. *ac nihil cum* I.] *nihil*. — 109, 4. *digressi sunt* c. I.] *digressi*. — 110, 2. *indigui* c. I.] *indigus*. — 110, 3. *animum meum* c. I.] *meum animum*. — ib. *carius habeo* c. I.] *carius est*. — 110, 4 ab *tibi* uncis removi. — 110, 7. *quoad voltis] quod voltis* I. — ib. *neque [id] intrare] sine uncis* I. — 111, 1. *polliceretur] polliceatur* I. — ib. *faciendum esse aliquid] faciendum aliquid* I. Cur esse expellerem neque in libris neque in sententia satis caussae mihi invenisse videor. — 112, 2. *denuntiat* c. I.] *nuntiat*. — ib. *parum confidere* c. I.] *parum fidere*. — ib. 3. De glossematis, quae antea indicavi, cur sententiam mutarem, parum causae inveni. — 113, 3. *Ceteris ut delerem bono animo* I. mihi auctor fuit. — ib. *voltu et oculis* c. I.] *corpore*. — *Quae — patefecisse etiamnum insulsi grammatici glossema esse iudico*. — 114, 4. *Et ea tempestate] Ex ea tempestate* I.

Titulos orationum et epistularum ex historiis decerptarum non ex cod. V refinx, set ita, ut causa breviter significaretur.

Or. Lep. 1. Semel moneo *existumare* me saepius pro *aestumare* restituisse, cum in libris facile ea verba confusa esse, set usu et consuetudine Latinorum scriptorum diligenter viderem discreta. — 18. De Iordanu coniectura scripsi *atqui*, set quo sententia certe tolerabilis evadat, cetera, ut nihil eiiciatur, levissuma mutatione ita

refungi posse arbitror: — *sum, pretio* [uncis hoc inclusit I.] *soluto*
ture dominus, tamen restituo. — 20. *Per*, quod antea addundum
 esse suspicatus eram, nunc delevi, cum tolerabilem sententiam,
 recepto ex coniectura *captum ire* effici arbitrarer. — 21. *Scirto* c. I.]
Scirro. — 24. *labefactis* c. I.] *patefactis.*

Or. Phil. 4. *ob benefacta* c. I.] *ob benefacti *****.* — 7. *tum,*
 pro quo I. cum Kritzio tunc scripsit, defendi posse, set multo ma-
 gis *non* cum Cortio inserendum esse etiamnum arbitror. — 9. *neu,*
 quamquam V *ne* exhibet, magis mihi placuit. — 12. Quod ob
 locum Demosthenis, quem Sallustio ob oculos vorsatum esse luee
 clarius est, olim conieci *intuentes*, id Halmio monente nunc addito
tanta subplendum putavi. — 17. *mehercules] mehercule* I. — 19,
obrepsit] I. ex V obpressit. — 21. *vostra] nostra* I.

Or. Cott. 9. *Ingenio corporis* quo modo ferri possit non
 video. Memor loci Iug. 17, 6 nunc senio scribere ausus sum.

Ep. Pomp. 2. *hacine* c. I.] *hac in.* — 3. *Iacetaniam* c. I.
 secundum Hübneri emendationem (Herm. II 1 p. 335 sq.)] *Lacetaniam.* — 9. *qua] quae* I.

Or. Maer. 5. Participium pass., ad quod referundi essent
 ablativi, recte abesse mihi nondum persuasum. — Emendationem,
 quam Mähly proposuit, *iacent* retinui, nec minus 8. *scilicet* pro *et*
 novatum, atque 11 *in vos* pro *in vobis.* — 14. *amittundum* Arusiani
 auctoritate] *omittundum* I. — 15. *tum* omisso omnia recte tuitum
 esse Kritzium non tam facile concedam, quam *patriciis* ab Mom-
 seno defensum reducendum fuisse. — 17. *cupiatis* c. I.] *capiatis.* —
 23. *restituendae* abesse posse mihi nondum persuasum.

Ep. Mithr. 13. *coepi* c. I.] *cepi.* — 14. In ea sententia per-
 sisto, ut praepositionem *apud* secundum constantem scriptorum
 usum, nisi quis Sallustium res parum cognitas habuisse statuere
 malit, repetundam fuisse arbitrer. — 16. Ab *parvo labore* uncos
 removi. — 17. *vi partum] raptum* c. Ciacc. I. Tum *cum* quod
 adiciendum censueram, rursum delevi, set *pro peste* scribendum
 esse *pesti* conicere non veritus sum.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE CATILINAE CONIVRATIONE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio trans-
eant veluti pecora, quae natura prona atque ventri oboe-
dientia finxit. Set nostra omnis vis, in animo et corpore
sita est: animi imperio, corporis servitio magis utimur:
alterum nobis cum deis, alterum cum beluis communis est.
Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam
quaerere et, quoniam vita ipsa qua fruimur brevis est,
memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam
divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus
clara aeternaque habetur.

Set diu magnum inter mortalis certamen fuit, unde
corporis an virtute animi res militaris magis procederet.
Nam et prius quam incipias consulto, et ubi consulueris
mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens al-
terum alterius auxilio eget. Igitur initio reges — nam in
terrī nomen imperii id primum fuit — divorsi pars inge-
nium, alii corpus exercēbant: etiamtum vita hominum sine
cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea
vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et
Athenienses cōspērē urbis atque nationes subigere, lubidi-
nem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam
in maximo imperio putare, tum demum periculo atque ne-
gotiis conpertum est in bello plurimum ingenium posse.
Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace
ita ut in bello valeret, aequabilius atque constantius sese

res humanae haberent, neque aliud alio ferri neque mutari
 ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile eis artibus
 retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore
 desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia
 invaseret, fortuna simul cum moribus inmutatur. Ita
 imperium semper ad optimum quemque a minus bono
 transfertur.

Quae homines arant navigant aedificant, virtuti omnia
 parent. Set multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
 docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere: quibus 10
 profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri suit.
 Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de
 utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere
 atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus prae-
 clari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Set in magna 15
 copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

Pulcrum est bene facere rei publicae, etiam bene di-
 cere haut absurdum est: vel pace vel bello clarum fieri
 licet: et qui fecerit et qui facta aliorum scripsere multi lau-
 dantur. Ac mihi quidem, tametsi hautquaquam par gloria 20
 sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen in primis ar-
 duum videtur res gestas scribere, primum quod facta dic-
 tis exaequanda sunt, dehinc quia plerique quae delicta re-
 prehenderis malevolentia et invidia dicta putant, ubi de
 magna virtute atque gloria honorum memores, quae sibi 25
 quisque facilia factu putat aequo animo accipit, supra ea
 veluti ficta pro falsis dicit.

Set ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad
 rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.
 Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, lar- 50
 gitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur
 insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla
 5 aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reli-
 quorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris
 cupidus eadem eademque quae ceteros fama atque invidia ve- 55
 xabat. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis
 requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul ha-
 bendam decrevi, non sicut consilium socordia atque desidia

bonum otium contērēre, neque vero agrum colundo aut ve-
nando, servilibus officiis, intentum aetatem agere, set a quo 2
incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem re-
gressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque
5 memoria digna videbantur, perscribere, eo magis, quod mihi
a spe, metu, partibus rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissime po- 3
tero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego me- 4
morabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius 5
10 hominis moribus pauca prius explananda sunt quam initium
narrandi faciam.

Lucius Catilina nobili genere natus suit, magna vi et 5
animi et corporis, set ingenio malo prāvoque. Huic ab adu- 2
lescentia bella intestina, caedes, rapinæ, discordia civilis
15 grāta fuēre, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus pa- 3
tiens inèdiae, algoris, vigiliae supra quam cuiquam credibile
est. Animus audax, subdolus, varius, cuius rei lùbet simula- 4
tor ac dissimulator: alieni adpetens, sui profusus, ardens
in cupiditatibus: satis eloquentiae, sapientiae parum: vastus
20 animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat.

Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma inva- 6
serat rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habe-
bat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia 7
25 rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque eis ar-
tibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea 8
corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se
malæ, luxuria atque avaritia, vexabant.

Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis 9
30 tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maior-
rum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint
quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcher-
rum atque optuma pessuma ac flagitosissima facta sit,
disserere.

35 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque 6
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus in-
certis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus hominum
agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum:

2 Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes, incredibile memoratu 3 est quam facile coaluerint. Set postquam res eorum, civibus moribus agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu- 5 lentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tempore, pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu perculti 5 a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, aliis alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem patriam parentisque armis tegere. Post, ubi pericula 10 virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant.

6 Imperium legitum, nomen imperi regium habebant. Delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia 15 validum erat, rei publicae consultabant: ei vel aetate vel 7 curae similitudine patres adpellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservanda libertatis atque augenda rei publicae fuerat, in superbiam dominationemque se convertit, inmutato more annua imperia binosque imperatores 20 sibi fecere: eo modo minime posse putabant per licentiam 7 insolecere animum humanum. Set ea tempestate coepere se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu 2 habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, 3 semperque eis aliena virtus formidulosa est. Set civitas in- 25 credibile memoratu est, adepta libertate quantum brevi cre- 4 verit: tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis 5 quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur 30 talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia 6 domuerat. Set gloriae maximum certamen inter ipsos erat: se quisque hostem ferire, murum adscendere, conspicidum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam fa- 35 mam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas 7 volebant. Memorare possem quibus in locis maxumas bo-

stium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas
urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius
nos ab incepto traheret.

Set profecto fortuna in omni re dominatur: ea, res 8
5 cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscurat-
que. Atheniensium res gestae, sicut ego aestumo, satis am- 2
plae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen
quam fama feruntur. Set quia provenere ibi scriptorum 3
magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta
10 pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui secere virtus 4
tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere prae-
. clara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, 5
quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat, in-
genium nemo sine corpore exercebat, optumus quisque fa-
15 cere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse
aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur, con- 9
cordia maxima, minima avaritia erat: ius bonumque apud
eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia, discor- 2
20 dias simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus
de virtute certabant: in subpliciis deorum magnifici, domi
parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia 3.
in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam
curabant. Quarum rerum ego maxima documenta haec ha- 4
25 beo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra
imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi
loco cedere ausi erant, in pace vero, quod beneficiis magis 5
quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere
30 quam persecui malebant.

Set ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges 10
magno bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-
acti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit;
cuncta maria terraeque patebant: saevire fortuna ac miscere
35 omnia coepit. Qui labores pericula, dubias atque asperas 2
res facile toleraverant, eis otium, divitiae, optanda alias, oneri
miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi 3
cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere.

8

9

10

4 Namque avaritia fidem probitatem, ceterasque artus bonas subvertit: pro his superbiam crudelitatem, deos neglegere, 5 omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortales falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re set ex 5 commodo aestumare magisque voltum quam ingenium ho- 6 num habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vin- dicari: post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele // 11 intolerandumque factum. Set primo magis ambitio quam 10 avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium pro- 2 pius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus et ignavus aequi sibi exoptant, set ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. 3 Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens con- 15 cupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque virilem effeminat, semper infinita, insatiabilis est, neque copia 4 neque inopia minuitur. Set postquam L. Sulla armis recepta re publica bonis initis malos eventus habuit, rapere omnes trahere, domum alius, alius agros cupere, neque modum 20 neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis 5 facinora facere. Huc adcedebat quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena voluptaria facile in otio ferociis militum animos 25 molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare potare, signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari, ea privatum et publice rapere, delubra spoliare, sacra profa- 7 naque omnia polluere. Igitur ei milites postquam victoriam 8 adepti sunt, nihil reliqui vici fecere. Quippe secundae res 30 sapientium animos fatigant: ne illi corruptis moribus vic- 12 toriae temperarent. Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere vir- tus, paupertas probro haberi, innocentia pro malvolentia 2 duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque ava- 3 ritia cum superbia invaserent: rapere, consumere, sua parvi pendere, aliena cupere: pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Ope-

rae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecerent. Verum illi 4 delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, 5 neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant.

At hi contra ignavissimi homines per summum scelus omnina ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti. (Nam quid ea memorem, quae nisi eis qui videre 13 nemini credibilia sunt, a privatis conpluribus subvorsos montis, maria constrata esse. Quibus mihi videntur ludibrio 2 fuisse divitiae: quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Set lubido stupri, ganeae 3 ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, 15 mulieres pudicitiam in propatulo habere: vescendi causa terra marique omnia exquirere: dormire prius quam somni cupidus esset, non famem aut sitim, neque frigus neque lassitudinem opperiri, set ea omnia luxu antecapere. Haec 4 iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora in- 20 cendebant: animus inbutus malis artibus haut facile lubi- dinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.)

In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu 14 facillum erat, omnium flagitorum atque facinorum circum 25 cum se tamquam stipatorum cateryas habebat. Nam qui- 2 cumque inpudicus adulteri ganeo manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undique 3 paricidae sacrilegi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas conscius animus exagitabat, ei Catilinae proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in 4 amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque inlecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Set maxume adules- 5 centium familiaritates adpetebat: eorum animi molles [aetate] et fluxi dolis haut difficulter capiebantur. (Nam ut cuiusque 6 studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canis

atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret.
 7 Scio fuisse nonnullos qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse, set ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam
 15 id conpertum foret, haec fama valebat. Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiusce modi contra ius
 2 fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea
 nubere illi dubitabat timens privignum adulterum aetate, pro certo creditur necato filio vacuam domum scelestis nuptiis
 3 fecisse. Quae quidem res mihi in primis videtur caussa
 4 fuisse facinoris maturandi. Namque animus inpurus, deis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari
 5 poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo tardus incessus:
 16 sus: prorsus in facie voltuque vecordia inerat. Set iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, multis modis
 2 mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos
 commodare: fidem fortunas pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia in-
 3 perabat: si caussa peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire iugulare:
 scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gra-
 25 4 tuito potius malus atque crudelis erat. Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum
 5 exoptabant, obprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus, Gn. Pompeius in extremis terris belum gerebat, ipsi consulatum petenti magna spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaque res omnes, set ea prorsus opportuna Catilinæ.

17. 17 Igitur circiter Kalendas Iunias L. Caesare [et] G. Fi-
 gulo consulibus primo singulos adpellare, hortari alios alios
 temptare: opes suas, inparatam rem publicam, magna pree-
 2 mia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae

voluit, in unum omnis convocat, quibus maxima necessi-
 tudo et plurimum audaciae inerat. Eo convenerunt senatorii
 ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longi-
 nus, G. Cethagus, P. et Servius Sullae Servit filii, L. Var-
 gunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius:
 praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Sta-
 tilius, P. Gabinius Capito, G. Cornelius: ad hoc multi ex
 coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea con-
 plures paulo occultius consilii huiusce participes nobiles,
 quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut
 alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, set maxime
 nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel ma-
 gnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bel-
 lum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate qui
 credarent M. Licinium Crassum non ignarum eius consili
 fuisse: quia Gn. Pompeius, invitus ipsi, magnum exercitum
 ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam cre-
 scere, simul confisum, si coniuratio valuisse, facile apud
 illos principem se fore.
 Set antea item coniuravere pauci contra rem publi-
 cam, in quibus Catilina fuit: de qua quam verissime potero
 dicam. L. Tullo [et] M' Lepido consulibus P. Autronius et P. 2
 Sulla, designati consules, legibus ambitus interrogati poenas
 dederant. Post paulo Catilina pecuniarum repetundarum
 reus prohibitus erat consulatum petere [quod intra legi-
 tumos dies profiteri nequiverit]. Erat eodem tempore
 Gn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens,
 factiosus, quem ad perturbandam rem publicam inopia atque
 mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius
 circiter Nonas Decembbris consilio communicato parabant in
 Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum con-
 sules interficere, ipsi fascibus conreptis Pisonem cum exer-
 citu ad optinendas duas Hispanias mittere. ***** Ea re
 cognita rursus in Nonas Februarias consilium caedis trans-
 tulerant. Iam tum non consulibus modo, set plerisque
 senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina ma-
 turasset pro curia signum sociis dare, eo die post condi-
 tam urbem Romam pessum facinus patratum foret. Quia

nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium
 19 diremit. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro
 praetore missus est adnitente Crasso, quod eum infestum
 2 inimicum Gn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus
 provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a re 5
 publica procul esse volebat: simul quia boni conplures prae-
 sidium in eo putabant, et iam tum potentia Pompei formi-
 3 dulosa erat. Set is Piso in provincia ab equitibus Hispanis,
 4 quos ~~sicut~~ exercitu ductabat iter faciens, occisus est. Sunt
 qui ita dicant, imperia eius iniusta superba crudelia bar- 10
 5 baros nequivisse pati, alii autem equites illos, Gn. Pompei
 veteres fidosque clientes, voluntate eius Pisonem adgressos:
 numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, set imperia
 saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio re-
 linquemus. De superiori coniuratione satis dictum 15

20.

20 Catilina, ubi eos, quos paulo ante memoravi, convenisse
 videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in
 rem fore credens univorsos adpellare et cohortari, in ab-
 ditam partem aedium secedit atque ibi omnibus arbitris
 procul amotis orationem huiusce modi habuit: 20

2 „Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequi-
 quam opportuna res cecidisset: spes magna, dominatio in
 manibus frustra fuissent: neque ego per ignaviam aut vana
 3 ingenia incerta pro certis captarem. Set quia multis et
 magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo 25
 animus ausus est maximum atque pulcherrimum facinus in-
 cipere, simul quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse
 4 intellexi. Nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma
 amicitia est.

5 Set ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi 30
 6 audistis. Ceterum mihi in dies magis animus adconditur
 cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet
 7 ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam res publica
 in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, sem-
 per illis reges tetrarchae vectigales esse, populi, nationes 35
 stipendia pendere: ceteri omnes strenui, boni, nobiles atque
 ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, eis
 obnoxii, quibus, si res publica valeret, formidini essemus.

Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae, apud illos sunt 8 aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quae quo usque tandem patiemini, fortissimi 9 viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque dishonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fures, per dedecus amittere?

Verum enim vero, pro deum atque hominum fidem, vic- 10 toria in manu nobis est, viget aetas, animus valet: contra illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum modo 11 incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mortaliū, cui virile ingenium est, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in extrudendo mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis la- 15 rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas signa 12 toremata emunt, nova diruunt alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi 13 inopia, ~~fides~~ aes alienum: mala res, spes multo asperior: 20 denique, quid reliqui habemus praeter miseram animam?

Quin igitur expergiscimini. En illa, illa quam saepe 14 optastis, libertas, praeterea divitiae decus gloria in opulis sita sunt: fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res, 15 tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis quam 25 oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel milite me utq;mini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus fallit et vos servire magis quam imperare parati estis.“

30 Postquam accēpere ea homines, quibus mala abunde 21 21. omnia erant, set neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulavere plerique, ut proponeret, quae conditio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei habent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptio- 2 nem locupletium, magistratus sacerdotia rapinas, alia omnia, quae bellum atque libido victorum fert. Praeterea 3 esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exer-

22. 22 citu P. Sittium Nucerinum, consiliū sui participes: pētēre consulatum G. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum: cum eo se consulem initium agundi facturum. Ad hoc male-dictis increpabat omnis bonos, suorum unum-5 quemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, pluris periculi aut ignominiae, 5 multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt, cohortatus ut petitio-
nem suam curae habērent, conventum dimisit. Fuēre ea 10 tempestate, qui dicērent Catilinam, oratione habita cum ad iusurandum popularis sceleris sui adigēret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumulisse: inde cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, 15 [atque eo dictitare fecisse] quo inter se fidi magis forent aliis 3 alii tanti facinoris consciī. Nonnulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine pa- 20 rum conperta est.

23 Set in ea coniuratione suit Q. Curius, natus haut obscurō loco, flagitiis atque facinoribus copertus, quem censes senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque reticere quae audierat, 25 neque suamet ipse sclera occultare, prorsus neque dicere 3 neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo. Cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit, et minari interdum 30 ferro, ni sibi obnoxia foret: postremo ferocius agitare quam 4 solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi causa cognita, tale periculum rei publicae haut occultum habuit, set sublato auctore de Catilinæ coniuratione quae quoque modo audie- 5 rat pluribus narravit. Ea res in primis studia hominum 35 ascendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo

novos adeptus foret. Set ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius 24 et G. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis 2 concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, set in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cuiusque 3 generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollici- 4 15 tare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

Set in eis erat Sempronia, quae multa saepe virilis 25 audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque 2 forma, praeterea viro liberis satis fortunata fuit: litteris 20 Graecis et Latinis docta, psallere saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuria sunt. Set ei cariora semper omnia quam decus atque pu- 3 dicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haut facile discerneret: lubidine sic adcensa, ut saepius peteret viros 25 quam peteretur. Set ea saepe antehac fidem prodiderat, 4 creditum abiuraverat, caedis conscientia fuerat: luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haut absurdum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto vel molli vel procaci: prorsus multae facetiae mul- 5 30 tusque lepos inerat.

His rebus comparatis Catilina nihilo minus in proximum 26 annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, set omnibus modis insidias parabat Ciceroni. 25 Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant. 2 Namque a principio consulatus sui multa pollicendo per 3 Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paulo ante memo- ravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc conlegam suum 4

Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret: circum se praesidia amicorum atque 5 clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas [consulibus] in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere 5 . et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte temptaverat aspera foedaque evenerant.

- 27 Igitur G. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimum quendam Camertem in agrum Picenum, G. Iulum in Apuliam dimisit, praeterea aliud alio, quem 10 2 ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul moliri: [consulibus] insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent: dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis 15 3 neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes 4 convocat penes M. Porcius Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in 20 alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficiisci cupere, si prius Ciceronem obpressisset: eum suis consiliis multum obfiscere. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris G. Cornelius eques Romanus operam suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator 25 constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus ***** sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de in- 2 proviso domui suaे inparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi consuli inpendeat, propere per 3 Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enuntiat. Ita illi 30 ianua prohibiti tantum facinus frustra suscepserant.
- 4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat, praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione 35 magna copia erat, nonnullos ex Sullanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil relicui fecerat.
- 29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo perm-

tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius
tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo con-
silio foret satis conpertum habebat, rem ad senatum refert,
iam antea volgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod ple-
rumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent
operam consules ne quid res publica detrimenti caperet.
Ea potestas per senatum more Romano magistratui ma-
xuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coer-
cere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque
imperium atque iudicium summum habere: aliter sine po-
puli iussu nullius earum rerum consuli ius est. Post pau-
cos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas
Faesulis adlatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, G.
Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem
VI. Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet,
alii portenta atque prodigia nuntiabant, alii conventus fieri,
arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri.
Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi — ei utriusque
ad urbem imperatores erant, impediti ne triumpharent ca-
lumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta
vendere mos erat —, set praetores Q. Pompeius Rufus Ca-
puam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, eisque per-
missum, uti pro tempore atque periculo exercitum conpa-
rarent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae
contra rem publicam facta erat, praemium servo libertatem
et sestertia centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia
ducenta, itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Ca-
puam et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur eisque
minores magistratus praeessent. Quibus rebus permota ci-
vitas atque inmutata urbis facies erat. Ex summa laetitia
atque lascivia, quae diurna quies pepererat, repente om-
nis tristitia invasit: festinare trepidare, neque loco neque
homini cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc
mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli timor in-
solitus incesserat, afflictare sese, manus subplicis ad cac-

lum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriaeque diffidere.

4 At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa vel sui ex-purgandi, sicubi iurgio lacesitus foret, in senatum venit. 5 Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam postea scriptam edidit. Set ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demissis 10 voltu voce subplici postulare a patribus coepit, ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne existimarent, sibi, patricio homini, cuius ipsius atque maiorum pluruma beneficia in populum Romanum essent, perdita re 15 publica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus 8 civis urbis Romae. Ad hoc male dicta alia cum adderet, 9 obstrepere omnes, hostem atque paricidam vocare. Tum ille furibundus 'quoniam quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam'. 20

32 Deinde se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae consuli *** procedebant et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factu credens exercitum augere ac prius quam legiones scriberentur, multa antecapere quae bello usui forent, 25 nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. 32 Set Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possint, opes factionis confirment, insidias consuli maturent, caedem incendia aliaque belli facinora parent: sese propediem cum 30 magno exercitu ad urbem adcessurum.

33 Dum haec Romae geruntur, G. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscmodi: 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis fa- 35 ceremus, set uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae, set omnes fama atque fortunis expertes sumus:

neque cuiquam nostrum sicut more maiorum lege uti neque amissio patrimonio liberum corpus habere: tanta saevitia feneratorum atque praetoris fuit. Saepe maiores vostrum 3 miseriti plebis Romanae decretis suis inopiae eius opituli sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni volentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio per mota aut superbia magistratum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum 5 10 causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, set libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque senatum obtestamur, cōsulatis miseris civibus, 6 legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem inponatis, ut quaeramus, 15 quoniam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus'. Ad haec Q. Marcius respondet: si quid ab senatu petere ve- 34 lint, ab armis discedant, Romam subplices profiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium 20 petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea 2 optumo cuique literas mittit, se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci, non quo 25 sibi tanti sceleris conscientius esset, set uti res publica quieta foret neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe 3 divorsas litteras Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat. Earum exemplum infra scriptum est: 'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides re 35 30 cognita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. Quam ob rem defensionem in novo consilio non statui parare, satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius Fidius, veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus, 35 quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non optinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi, non quia aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere non possem, cum scilicet

alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, set quod non dignos homines honore honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum esse sentiebam: Hoc nomine satis honestas pro meo casu spes relicuae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado: eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.'

36 Set ipse paucos dies commoratus apud G. Flaminium [Flammam] in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis: 15 praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi matureret, Cicero urbi praesidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum est: cui cum ad occasum ab ortu 20 solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinati animis perditum 5 irent. Namque duobus senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex 25 castris Catilinae quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi erat, quae uti tabes plerosque civium animos invaserat. Neque solum illis aliena mens erat, qui concii coniurationis fuerant, set omnino cuncta plebes novarum rerum 2 studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo vide- 30 3 batur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invidenter malos extollunt, vetera odere nova exceptant, odio suarum rerum mutari omnia student, turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile 4 habetur sine damno. Set urbana plebes, ea vero praeceps 35 5 erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant, item alii per dedecora patrimonii amissis, postremo omnes quos flagitium aut faci-

nus domo expulerat, ei Romam sicut in sentinam conflu-
 xerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex 6
 gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites
 ut regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si
 5 in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuven- 7
 tus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat,
 privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium
 ingrato labori praetulerat. Eos atque alios omnis malum 8
 publicum alebat: quo minus mirandum est homines egentis,
 10 malis moribus maxuma spe, rei publicae iuxta ac sibi con-
 suluisse. Praeterea quorum victoria Sulla parentes pro- 9
 scripti, bona erpta, ius libertatis inminutum erat, haut sane
 alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc quicumque 10
 aliarum atque senatus partium erant, conturbari rem publi-
 15 cam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum mul- 11
 tos post annos in civitatem revertterat. Nam postquam Gn. 38
 Pompeio [et] M. Crasso consulibus tribunicia potestas resti-
 tuta est, homines adulescentes summam potestatem nancti,
 quibus aetas animusque ferox erat, coepere senatum crimi-
 20 nando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando
 magis incendere: ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos 2
 summa ope nitebatur pleraque nobilitas senatus specie pro
 sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, post 3
 Sullae tempora quicumque rem publicam agitavere, honestis
 25 nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo se-
 natus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes
 pro sua quisque potentia certabant. Neque illis modestia
 neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter
 exercebant. Set postquam Gn. Pompeius ad bellum maritu- 39
 30 mum atque Mithridaticum missus est, plebis opes inminutae,
 paucorum potentia crevit. Ei magistratus provincias aliaque 2
 omnia tenere: ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere,
 ceteros, qui plebem in magistratu placidius tractarent, iudi-
 ciis terrere. Set ubi primum dubiis rebus novandi spes oblata 3
 35 est, vetus certamen animos eorum adrexit. Quod si primo 4
 proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, pro-
 fecto magna clades atque calamitas rem publicam obpres-
 sisset: neque illis, si victoriam adepti forent, diutius ea uti

licuisset, quin defessis et exanguibus qui plus posset impēriū atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio prosecti sunt. In eis erat[A.] Fulvius, senatoris filius, quem retractum ex 6 itinere parens necari iussit. Eisdem temporibus Romae 6 Lentulus, sicuti Catilina p̄aeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut ipse aut per alios sollicitabat, neque solum civis, set cuiusque modi ge- 40 nus hominum, quod modo bello usui foret. Igitur P. Umbrenō cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat 10 eosque, si possit, inpellat ad societatem belli, existumans publice privatimque aere alieno obpressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatum notus erat atque eos 15 noverat. Itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum requirere coepit, quem exitum tantis malis spe- 3 rarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratum, accusare senatum quod in eo auxili nihil esset, miseriis suis 20 remedium mortem expectare, 'at ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis.' Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbrenum orare, ut sui miseretur: nihil tam aspernum neque tam difficile esse, quod non cupidissime facturi 25 essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat neque aliena consili propter Semproniam: nam tum Brutus 6 ab Roma aberat. Praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem 30 aperit, nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset. Deinde eos pol- 41 licitos operam suam domum dimittit. Set Allobroges diu 2 in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera parte erat aes alienum studium belli magna merces in spe 35 victoriae, at in altera maiores opes tuta consilia pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus tandem vicit for- 4 tuna rei publicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio

civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur, dentque operam uti eos quam maxime manfestos habeant.

Eisdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ultiore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus erat. Namque illi, quos ante Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul agebant: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero conpluris Q. Metellus Celer praetor ex senatus consulto caussa cognita in vincula coniecerat, item in ulteriore Gallia G. Murena, qui ei provinciae legatus preeerat.

At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis ut videbantur magnis copiis, constituerant, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebei contione habita quereretur de actionibus Ciceronis bellique gravissimi invidiam optumo consuli inponeret: eo signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exequetur. Set ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceterosque quibus insidiae parabant fieret: Cethegus Ciceronis ianuam obssideret eumque vi adgrederetur, alias autem alium, set filii familiarum, quorum ex nobilitate maxima pars erat, parentis interficerent: simul caede et incendio percussis omnibus ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates conrumpere: facto, non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox vehemens manu promptus erat, maximum bonum in celeritate putabat.

Set Allobrogos ex pracepto Ciceronis per Gabiniuum ceteros convenient: ab Lentulo Cethego Statilio, item Cassio postulant ius iurandum, quod signatum ad civis perferant:

aliter haut facile eos ad tantum negotium impelli posse.
 2 Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi ventu-
 rum pollicetur ac paulo ante legatos ex urbe proficiscitur.
 3 Lentulus cum eis T. Volturciū quendam Crotoniensem
 mittit, ut Allobroges prius quam domum pergerent cum Ca-
 4 tilina data atque accepta fide societatem confirmarent. Ipse
 Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra
 scriptum est: 'Quis sim, ex eo quem ad te misi cognosces.
 5 Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te vi-
 rum esse: consideres quid tuae rationes postulent: auxilium
 6 petas ab omnibus, etiam ab infimis'! Ad hoc mandata verbis
 dat: cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia
 repudiet? in urbe parata esse quae iusserit: ne cunctetur
 45 ipse propius adcedere. His rebus ita actis, constituta nocte
 qua proficiserentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. 15
 Valerio Flacco et G. Pomptino praetoribus imperat, ut in
 ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehen-
 dant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera,
 2 uti facto opus sit, ita agant permittit. Illi, homines milita-
 res, sine tumultu praesidiis conlocatis sicuti praeceptum erat 20
 3 occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum
 Volturcio venere, simul utrumque clamor exortus est. Galli
 4 cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt. Vol-
 turcius primo cohortatus ceteros gladio se a multitudine de-
 fendit, deinde ubi a legatis desertus est, multa prius de sa- 25
 lute sua Pomptinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo
 timidus ac vitae diffidens velut hostibus sese praetoribus
 dedit.
 46 Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios con-
 2 suli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul 30
 occupavere: nam laetabatur intellegens coniuratione pate-
 facta civitatem periculis ereptam esse, porro autem anxius
 erat dubitans in maximo scelere tantis civibus deprehensis
 quid facto opus esset: poenam illorum sibi oneri, inpun-
 3 tatem perdundae rei publicae fore credebat. Igitur confir- 35
 mato animo vocari ad sese iubet Lentulum Cethegum Sta-
 tilium Gabinium, itemque[quendam] Caeparium Tarracinen-
 sem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.

Ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo egres- 4
 sus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum
 quod praetor erat ipse manu tenens perducit, reliuos cum
⁶ custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo senatum 5
 advocat, magna frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
 quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Volturcius 47
 interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid aut qua
 de causa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare
¹⁰ de coniuratione: post ubi fide publica dicere iussus est,
 omnia uti gesta erant aperit, docetque se paucis ante diebus
 a Gabinio et Caepario socium adscitum nihil amplius scire
 quam legatos: tantum modo audire solitus ex Gabinio P.
 Autronium Servium Sullam L. Vargunteium, multos prae-
¹⁵ terea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac 2
 Lentulum dissimulantem coargunt praeter litteras sermo-
 nibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis
 regnum Romae tribus Cornelii portendi: Cinnam atque Sul-
 lam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri; prae-
²⁰ terea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum,
 quem saepe ex prodigiis aruspices respondissent bello civili
 cruentum fore. Igitur perfectis litteris, cum prius omnes 3
 signa sua cognovissent, senatus decernit, uti abdicato ma-
 gistratu Lentulus itemque ceteri in liberis custodiis habean-
²⁵ tur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis 4
 erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius G. Caesari, Gabinius
 M. Crasso, Caeparius — nam is paulo ante ex fuga retractus
 erat — Gn. Terentio senatori traduntur.

Interea plebes coniuratione patefacta, quae primo cu- 48
³⁰ pida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Ca-
 tilinae consilia execrari, Ciceronem ad caelum tollere: vel-
 uti ex servitute erecta gaudium atque laetitiam agitabat:
 namque alia belli facinora praedae magis quam detimento 2
 fore, incendium vero crudele inmoderatum ac sibi maxume
³⁵ calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu coti-
 diano et cultu corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum ad- 3
 ductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere

4 retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus a consule quae sciret edicere, eadem fere quae Volturcius, de paratis incendiis de caede bonorum de itinere hostium, senatum docet: praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiat, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi ternerent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo et ceterorum animos reficeret et illi facilius 5 e periculo eriperentur. Set ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia, 10 alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant indicem falsum esse, 6 deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Ci- 15 cerone frequens senatus decernit: Tarquini indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tan- 7 tam rem esset mentitus. Erant eo tempore qui existumarent indicium illud a P. Autonio machinatum, quo facilius ad- 20 pellato Crasso per societatem periculi relicuos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone inmissum aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patrocinio rem pu- 9 blicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedican- tem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone in- 25 positam.

49 Set eisdem temporibus Q. Catulus et G. Piso neque pre-
cio neque gratia Ciceronem inpellere quivere, uti per Al-
lobrogos aut alium indicem G. Caesar falso nominaretur.
2 Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebat: Piso 30
obpugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam Transpadani subplicium iniustum, Catulus ex pe-
titione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is pri- 35
vatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus gran-
4 dem pecuniam debebat. Set ubi consulem ad tantum facinus
inpellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque

ementiundo, quae se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi 5 mobilitate impulsi, quo studium suum in rem publicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allobro- 50
gum et Tito Volturcio, conprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis 10 itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui precio rem publicam vexare soliti erant, Cethegus autem 2 per nuntios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos [in audaciam], orabat ut grege facto cum telis ad 15 sese intrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis 3 praesidiis ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert, quid de eis fieri placeat^q qui in custodiam traditi erant. Set eos paulo ante frequens senatus iudicaverat con- 4 tra rem publicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus 20 sententiam rogatus quod eo tempore consul designatus erat, de eis, qui in custodiis tenebantur, et praeterea de L. Cassio P. Furio P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, subplicium sumundum decreverat: isque postea, permotus oratione G. Caesaris, pedibus in sententiam Tiberi Neronis 25 iturum se dixerat, qui de ea re praesidiis additis referendum censuerat. Set Caesar, ubi ad eum ventum est roga- 5 tus sententiam a consule, huiusmodi verba locutus est.)

‘Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis 51
consultant, ab odio, amicitia, ira, atque misericordia vacuos
esse decet. Haut facile animus verum providet, ubi illa ob- 2
ficiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usui pa-
ruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubido possidet, ea 3
dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est me- 4
morandi, patres conscripti, quae reges atque populi ira aut
misericordia impulsi male consuluerint: set ea malo dicere,
quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse ges- 5
simus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica, quae

populi Romani opibus creverat, infida et advorsa nobis fuit, set postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae causa bellum incepturn diceret, in punitos eos dimisere. Item bellis Pūnicis omnibus, cum saepe Carthaginenses [et] in pace et per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecerent: magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset quaerebant.

Hoc item vobis providendum est, patres conscripti, ne plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exuperat, eis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt: quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumeraverem: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum complexu, matres familiarum pati quae victoribus conlubuisserent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri, post remo armis cadaveribus, cruento atque luctu omnia compleri. Set, per deos immortales, quo illa oratio pertinuit? An uti infestos coniurationi faceret? scilicet quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio adcedet. Non ita est, neque cuiquam mortali iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere. Set alia aliis licentia est, patres conscripti. Qui demissi in obscuru vitam habent, si quid iracundia deliquerent, pauci sciunt, fama atque fortuna eorum pares sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novarent. Ita in maxima fortuna minima licentia est: neque studere neque odisse, set minime irasci decet: quae apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Evidem ego sic existumo, patres conscripti, omnes cruciatus minores quam facinora illorum esse: set plerique mortales postrema meminerent, et in hominibus inpiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paulo severior fuit.

Decimus

D^r: Silanum, virum fortē atque strenuum, certo scio 16
 quae dixerit studio rei publicae dixisse, neque illum in tanta
 re gratiam aut inimicitias exercere: eos mores eamque mo-
 destiam viri cognovi: Verum sententia eius mihi non crude- 17
 lis — quid enim in talis homines crudele fieri potest? —
 set aliena a re publica nostra videtur. Nam profecto aut 18
 metus aut iniuria te subegit, Silane, consulem designatum
 genus poenae novom decernere. De timore supervacaneum 19
 est dissērēre, cum praesertim diligentia clarissimi viri con-
 10 sulis tanta praesidia sint in armis. De poena possum equi- 20
 dem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mor-
 tem, aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta
 mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio
 locum esse. Set, per deos inmortals, quamobrem in sen- 21
 15 tentiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadvor-
 tēretur? An quia lex Porcia vetat? At aliae leges item 22
 condemnatis civibus non animam eripi, set exilium permitti
 iubent. An quia gravius est verberari quam necari? Quid 23
 autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti fa-
 20 cinoris convictos? Sin quia levius est, qui convenit in mi- 24
 more negotio legem timere, cum eam in maiore negleggeris?

At enim quis reprehendet, quod in paricidas rei pu- 25
 blicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cuius lubido
 gentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evēne- 26
 rit: ceterū vōs, patres conscripti, quid in alias statuatis
 considerate. Omnia mala exempla ex rebus bonis orta sunt. 27
 Scilicet ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit,
 novom illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et
 non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensi- 28
 bus triginta viros inposuere, qui rem publicam eorum tra-
 ctarent. Ei primo coepere pessimum quemque et omnibus 29
 invisum indemnatum necare: ea populus laetari et merito
 dicere fieri. Post ubi paulatim licentia crevit, iuxta bonos 30
 et malos lubidinose interficere, ceteros metu terreere: ita ci- 31
 35 vitas servitute obpressa stultae laetitiae graves poenas dedit.
 Nostra memoria victor Sulla cum Damasippum et alios eius 32
 modi, qui malo rei publicae creverant, iugulari iussit, quis
 non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos,

qui seditionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Set ea res magnae initium cladis fuit. Nam uti quisque domum aut villam, postremo vas aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is in proscrip-
 34 torum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors lae-
 titiae fuerat, paulo post ipsi trahebantur, neque prius finis
 35 iugulandi fuit quam Sulla omnis suos divitiis explevit. At-
 que ego haec non in M. Tullio neque his temporibus ve-
 reor: set in magna civitate multa et varia ingenia sunt.
 36 Potest alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manu sit,
 falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo per
 senati decretum consul gladium eduxerit, quis illi finem
 statuet, aut quis moderabitur?

37 Maiores nostri, patres conscripti, neque consilio neque audaciae umquam egueré, neque illis superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur.
 38 Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratum ab Tuscis pleraque sumpserunt: postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exequebantur: imitari quam invidere bonis
 39 malebant. Set eodem illo tempore [Graeciae morem imitati] verberibus animadvortebant in cibis, de condemnatis sum-
 40 mum subplicium sumebant. Postquam res publica adolevit et multitudine civium factiones valueré, circumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere, tum lex Porcia ali-
 aeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis
 41 permisum est. Hanc ego caussam, patres conscripti, quo minus novum consilium capiamus, in primis magnam puto.
 42 Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minime. Set ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxime opibus valent: neu quis de eis postea ad senatum referat, neve cum populo agat: qui aliter fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam et salutem omnium facturum.

52 Postquam Caesār dicundi finem fecit, ceteri verbo aliis

alii varie adsentiebantur. At M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiuscmodi orationem habuit:

'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum ipse mecum reproto. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae parentibus, aris atque focis suis bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis magis, quam quid in illos statuamus consultare. Nam cetera malificia tum persequare, ubi facta sunt: hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia inproles: capta urbe nihil fit reliqui victis. Set, per deos immortalis, vos ego adpello, qui semper domos villas, signa tabulas vostras plurimam rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere vultis, expergiscimini aliquando et capessite rem publicam. Non agitur de vectigalibus neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra in dubio est.

Saepenumero, patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum ci-vium questus sum, multosque mortalibus ea causa advorsos habeo: qui mihi atque animo meo nullius umquam delictum gratiam fecissem, haut facile alterius lubidini male facta condonabam. Set ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma erat: opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus vivimus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani sit, set haec cuiuscumque modi videntur, nostra an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat. Iam pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus: quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo sita est. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari ne illi sanguinem nostrum largiantur et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnino perditum eant.

Bene et composite G. Caesar paulo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existumans ea, quae

de inferis memorantur, divisoro itinere malos a bonis loca
 14 taetra inculta, foeda atque formidulosa habere. Itaque cen-
 suit pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in
 custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut
 a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per 5
 15 vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantum modo
 in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit
 16 audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. Qua re
 vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis me-
 tuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis 10
 17 refert me mihi atque vobis timere. Qua re cum de P. Len-
 tulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de
 18 exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto
 vos adtentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si
 paululum modo vos languere viderint, iam omnes feroce 15
 aderunt.

19 Noiite existumare maiores nostros armis rem publicam
 20 ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam
 eam nos haberemus: quippe sociorum atque civium, praeterea
 armorum atque equorum maior copia nobis quam 20
 21 illis est. Set alia suere, quae illos magnos fecere, quae
 nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium
 animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini
 22 obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam,
 publice egestatem privatum opulentiam: laudamus divitias, 25
 sequimur inertiam: inter bonos et malos discrimen nullum,
 23 omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum: ubi
 vos separatim sibi quisque consilium capit, ubi domi vo-
 luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut inpectus
 fiat in vacuam rem publicam.

24 Set ego haec omitto. Coniuravere nobilissimi cives pa-
 triam incendere, Gallorum gentem infestissumam nomini
 Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu
 25 supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
 nia deprehensis hostibus faciat? Misereamini censeo — 30
 deliquerent homines adolescentuli per ambitionem — atque
 26 etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et mis-
 27 ricordia, si illi arma ceperint, in miseriam convertat. Sci-

(v. 14.)

licet res ipsa aspera est, set vos non timetis eam. Immo vero maxume: set inertia et mollitia animi alius alium expectantes cunctamini, videlicet deis immortalibus confisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis periculis servavere.

5 Non votis neque subpliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agundo, bene consulundo prospere omnia cedunt: ubi^t socordiae te atque^t ignaviae tradideris, nequam deos implores: irati infestique sunt. Apud maiores 30 nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod 10 is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis paricidis quid statuatis 31 cunctamini? Videlicet cetera vita eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si fa- 32 15 mae suae, si deis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum 33 fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Caepario loquar? 34 quibus si quicquam umquam pensi fuisse, non ea consilia de re publica habuissent. Postremo, patres conscripti, si 35 20 mehercules peccato locus esset, facile paterer vos ipsa re conrigi, quoniam verba contemnitis: set undique circumventi sumus, Catilina cum exercitu faucibus urgat, alii intra moenia atque in sinu [urbis] sunt hostes, neque parari neque consuli quicquam potest occulte: quo magis properandum est.

Qua re ego ita censeo: cum nefario consilio sceleratorum 36 civium respublica in maxima pericula venerit, eique indicio T. Veturci^t legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem incendia aliaque se foeda atque crudelia 30 facinora in ci^tis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manfestis rerum capitali^t, more maiorum subplicium sumendum.

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque se- 33 natus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi 35 ad caelum ferunt: alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur: senati decretum fit sicut ille censuerat.

Set mihi multa legenti, multa audienti, quae populus 2

Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara fascinora fecit, forte habuit adtendere, quae res maxime tanta negotia sustinuisse. Sciebam saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Set postquam luxu atque desidia civitas conrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat, ac, sicuti effeta parentum, multis tempestatibus haut sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Set memoria mea ingenti virtute, divorosis moribus fuere viri duo, M. Cato et G. Caesar. Quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

54 Igitur eis genus aetas eloquentia prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria, set alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando sublevando ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium crat, in altero malis pernities: illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare vigilare, negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare quod dono dignum esset: sibi magnum imperium, exercitum, bellum novum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, set maxime severitatis erat: non divitiis cum divite neque factione cum factioso, set cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocentia abstinentia certabat: esse quam videlicet bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam, eo magis illa sequebatur.

55 Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam recessit, consul, optimum factu ratus noctem quae instabat antecapere ne quid eo spatio novaretur, tres viros quae ad

subplicium postulabat parare iubet: ipse praesidiis dispositis 2 Lentulum in carcерem dедucit: idem fit ceteris per praetores. Est in carcere locus, quod Tullianum adpellatur, ubi 3 paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes 5 humi depresso. Eum muniant undique parietes atque in- 4 super camera lapideis formicib^s iuncta, set incultu^m, tenebris, odore, foeda atque terribilis eius facies est. In eum 5 locum postquam demissus est Lentulus, [vindices rerum capitalium] quibus praeceptum erat laqueo gulam frēgēre. ~~adūm~~

10 Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum, qui con- 6 sulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factis- que suis exitium vitae invenit. De Cethego, Statio, Gabinio, Caepario, eodem modo subplicium sumptum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam 56 56
15 et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones insti-
tuit, cohortis pro numero militum conplet. Deinde ut quis- 2
que voluntarius aut ex sociis in castra venerat aequaliter
distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum ex-
pleverat, eum initio non amplius duobus milibus habuisset.
20 Set ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis 3
instructa, ceteri ut quemque casus armaverat sparos aut
lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Set postquam An- 4
tonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter
facere, modo ad urbem modo in Galliam versus castra
25 movere, hostibus occasionem pugnandi non dare: sperabat
prope diem magnas copias sese habiturum, si Romae socii
incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio 5
ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis
fretus, simul alienum suis rationibus existumans, vidēri
30 causam civium cum servis fugitivis communicavisse. Set 57 57
postquam in castra nuntius pervenit Romae coniurationem
patefactam, de Lentulo et Cethego ceterisque quos supra
memoravi subplicium sumptum, plerique, quos ad bellum
spes rapinarum aut novarum rerum studium inlexerat, di-
35 labuntur, reliquos Catilina per montis asperos magnis itine-
ribus in agrum Pistoriensem abducit eo consilio, uti per
tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At 2
Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno prae-

sidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae
 3 supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex
 perfugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis rádi-
 cibus montium consedit, qua illi descensus erat in Galliam
 4 properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui
 magno exercitu locis aequioribus expeditus ~~et~~ in fuga
 5 sequeretur. Set Catilina postquam videt montibus atque co-
 piis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae
 neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali re
 fortunam belli temptare, statuit cum Antonio quam primum
 configgere. Itaque contione advocata huiusce modi oratio-
 nem habuit:

58. 58 Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
 addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex timido
 2 exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo 15
 audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet.
 Quem neque gloria neque pericula excitant, nequam hor-
 3 tēre: timor animi auribus obficit. Set ego vos quo pauca
 monērem advocavi, simul uti causam mei consiliū aperirem.

4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli 20
 quantam ipsi nobisque cladem adtulerit, quoque modo, dum
 ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficiisci nequive-
 5 rim. Nunc vero quo loco res nostrae sint, iuxta mecum
 6 omnes intelligitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe,
 alter a Gallia obstant: diutius in his locis esse, si maxime 25
 animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohi-
 7 bet: quocumque ire placet, ferro iter aperiendum est. Qua
 propter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis et cum
 proelium inibitis meminēritis vos divitias decus gloriam, praet-
 8 terea libertatem atque patriam in dextris vostris portare. 30
 9 Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde,
 municipia atque coloniae patcebunt: sin metu cesserimus,
 10 eadem illa advorsa fient: neque locus neque amicus quis-
 11 quam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites,
 non eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro pa- 35
 tria pro libertate pro vita certamus, illis supervacaneum est
 pro potentia paucorum pugnare.

12 Quo audacius adgrediāmini, memores pristinae virtutis.

Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, 13
 potuistis nonnulli Romae amissis bonis alienas opes expec-
 tare: quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec 14
 sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus 15
 est: nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga 16
 salutem sperare, cum arma, quibus corpus tegitur, ab hosti-
 bus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proelio eis 17
 maximum est periculum, qui maxime timent: audacia pro
 muro habetur.

10 Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
 aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus aetas vir- 19
 tus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam
 timidos, fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire 20
 queat, prohibent angustiae loci. Quod si virtuti vostrae for- 21
 15 tuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti
 potius sicuti pecora trucidemini, quam virorum more pug-
 nantes cruentam atque luctuosam victoram hostibus relin-
 quatis.'

Haec ubi dixit, paululum commoratus signa canere in- 59
 20 bet atque instructos ordines in locum aequum deducit. Deinde
 remotis omnium equis, quo militibus exaequo periculo
 animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque
 copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montes 2
 et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit,
 25 reliquarum signa in subsidio artius conlocat: ab eis centu- 3
 riones omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
 tibus optimum quemque armatum in primam aciem subdu-
 cit. G. Manlium in dextra, Faesulanum quendam in sinistra
 parte curare iubet: ipse cum libertis et colonis propter
 30 aquilam adstitit, quam bello Cimbrico G. Marius in exercitu
 habuisse dicebatur.

At ex altera parte G. Antonius, pedibus aeger quod 4
 proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum per-
 mittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscrip- 5
 35 serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat:
 ipse equo circumiens unumquemque nominans adpellat hor-
 tatur rogat, ut meminrint se contra latrones inermis, pro
 patria pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo 6

militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos adcendebat.

60. 60 Set ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba signum dat, cohortes paulatim incedere iubet, idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde [a] ferentariis proelium committi posset, maxumo clamore [cum] infestissimus concurrunt: pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, communis acriter instare, illi haut timidi resistunt: maxima vi certatur. Interca Catilina cum expeditis in prima acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis et boni imperatoris officia simul exequebatur. Petreius ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit, deinde utrumque ex lateribus ceteros adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantibus cadunt. Catilina postquam fusas copias seque cum paucis relicta videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis, in confertissimos hostis incurrit ibique pugnans confoditur.

61. 61 Set confecto proelio tum vero cerneres, quanta audacia quantaque animi vis fuisse in exercitu Catilinæ. Nam fere quem quisque vivos pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo divorsius ~~die alibi stantes~~, set omnes tamen advoris volneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paululum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivos, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti sua hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adep-tus erat: nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes

hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant: fuere item qui inimicos suos cognoscerent. Ita 9 varie per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque gaudia agitantur.

GAI SALLVSTI CRISPI

LIBER

DE BELLO IVGVRTHINO

5 Falso queritur de natura sua genus humanum, quod 1
inbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur.
Nam contra reputando neque maius aliud neque praesta- 2
bilius invenias magisque naturae industriam hominum quam
vim aut tempus deesse. Set dux atque imperator vitae mor- 3
10 talium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur,
abunde pollens potensque et clarus est neque fortuna eget
— quippe probitatem industriam aliasque artes bonas neque
dare neque eripere cuiquam potest — : sin captus pravis 4
cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum datus
15 est, pernitiosa lubidine paulisper usus, ubi per socordiam
vires tempus ingenium disfluxere, naturae infirmitas accu-
satur: suam quisque culpam actores ad negotia transferunt.
Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto 5
studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa
20 ~~ac pernitiosa~~ petunt, neque regerentur magis quam regerent
casus et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus
gloria aeterni fierent. Nam uti genus hominum conpositum 2:
ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam sequntur. Igitur 2:
2

praeclera facies, magna divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiusc modi brevi dilabuntur, at ingenitegregia 3 facinora sicuti anima inmortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum ut initium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta senescunt: animus, inconstans, aeternus, 5 rector humani generis agit atque habet cuncta, neque ipse 4 habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis per luxum et ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque societate torpescere 10 sinunt, cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

3. 3 Verum ex eis magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum minime mihi hac tempestate cupunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, 15 quibus per fraudem vel vi fuit, tuti aut eo magis honesti sunt. 2 Nam vi quidem regere patriam aut parentis, quamquam et possis et delicta conrigas, tamen importunum est, cum praesertim omnes rerum mutationes caedem fugam aliaque ho- 3 stilia portendant: frustra autem niti neque aliud se fatigando 20 4 nisi odium quaerere extremae dementiae est. Nisi forte quem inhonesta et pernitiosa lubido tenet potentiae paucorum de- cuss atque libertatem suam gratificari.

4. 1 Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in 2 primis magno usui est memoria rerum gestarum. Cuius de 25 virtute quia multi dixeré, praetereundum puto, simili ne per insolentiam quis existumet memet studium meum lau- 3 dando extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inponant, certe quibus maxima indu- 30 stria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere. 4 Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum quales viri idem adsequi nequierint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint; profecto existumabunt me magis merito quam ignavia iudicium animi 35 mei mutavisse maiusque commodum ex otio meo quam ex 5 aliorum negotiis rei publicae venturum. Nam saepe ego audivi Q. Maximum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae pra-

claros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutem ascendit. Scilicet non ceram illam neque figuram, tantam vim in sese habere, set memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius sedari quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia huiuscmodi per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde habeantur ut eorum qui ea sustinent virtus est. Verum ego liberius altiusque pro cessi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum et atrox variaque Victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina et humana cuncta permiscuit eoque recordiae processit, ut studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Set prius quam huiuscmodi rei initium expediam, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia inlustria magis, magisque in aperto sint.

Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxime adriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat, ob quae victis Carthaginiensibus et capto Suface, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: [set] imperii vitaeque eius finis idem fuit.

Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempalem ex sese genuit, Iugurthamque, filium Mast-

nabalis fratris, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu quo liberos suos domi habuit.

6. 6 Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decorā facie, set multo maxume ingenio validus, non se luxu neque in-
erliae conrumpendum dedit, set, uti mos gentis illius est, equitare iaculari, cursu cum aequalibus certare, et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire: plurumum facere, minumum ipse de 10 se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat existumans virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, ta-

men postquam hominem adulescentem-exacta sua aetate et parvis liberis-magis magisque crescere intellegit, vehemen-
ter eo negotio permotus multa cum animo suo volvebat. 15

7. 3 Terrebat eum natura mortalium, avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham adcensa, ex quibus, si tales virum dolis interfecisset, ne 20

7. 7 qua seditio aut bellum oriretur anxius erat. Eis difficultatibus circumventus ubi videt neque per vim neque insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tem-
ptare.

2 2 Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mittēret, sperans vel ostendendo virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, 3 praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Set ea res 30
4 longe aliter ac ratus erat evenit. Nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissime pa-
rendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudi-
nem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Nu-
5 mantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillu-
m in primis est, et proelio strenuus erat et bonus con-

silio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
 audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur impe-
 rator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in ami-
 cis habere, magis magisque eum in dies amplecti, quippe
 cuius neque^t consilium neque^r incepturn ullum frustra erat.
 Huc adcedebat munificentia animi et ingenii sollertia, quis 7
 rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.
 Ea tempestate in exercitu nostro suere conplures novi at- 8
 que nobiles, quibus divitiae, bono honestoque potiores erant,
 factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam ho-
 nesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando
 adcedebant; si Micipsa rex occidisset, fore uti solus imperii
 Numidiae potiretur: in ipso maxumam virtutem, Romae
 omnia vaenalia esse. Set postquam Numantia deleta P. Scipio 2
 dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum
 atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium
 abduxit ibique secreto monuit, ut potius publice
 quam privatum amicitiam populi Romani coleret, neu qui-
 bus largiri insisteret: periculose a paucis emi quod mul-
 torum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultrq; illi
 et gloriam et regnum venturum, sin properantius pergeret,
 suamet ipsum pecunia praecipitem casurum. Sic locutus 9
 cum litteris eum, quas Micipsa redderet, dimisit. Earum
 sententia haec erat: 'Iugurthae tui bello Numantino longe 2
 maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
 Nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et populo
 Romano sit, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra
 amicitia gratulor. [En]habes virum dignum te atque avo suo
 Masinissa.' Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex 3
 litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum gratia
 viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis
 vincere addressus est statimque eum adoptavit, et testa-
 mento pariter cum filiis heredem instituit.

Set ipse paucos post annos, morbo atque aetate conse- 4
 ctus, cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis
 et cognatis itemque Adherbal^e et Hiempal^e filiis dicitur
 huiusmodi verba cum Iugurtha habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te, amisso patre sine spe sine 10

opibus, in regnum meum accepi, existumans non minus
 me tibi quam[liberis] si genuisse, ob beneficia carum fore,
 2 neque [ea] res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et
 egregia tua omittam, novissime rediens Numantia meque
 regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis 3
 Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen
 familiae renovatum est: postremo, quod difficillum inter
 3 mortaliſ est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi
 natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem
 moneo obtestorque te, uti hos qui tibi genere propinquui, be- 10
 nificio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos
 4 adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exerci-
 tus neque thensaui, praesidia regni sunt, verum amici, quos
 neque armis cogere neque auro parare queas: officio et
 5 fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut 15
 6 quem alienum fidum iuuenies, si tuis hostis fueris? Equi-
 dem ego vobis regnum, trado, firmum si boni eritis, sin-
 mali inbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, dis-
 7 cordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugur-
 tha, quia aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat 20
 providere decet. Nam in omni certamine qui opulentior
 est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest, facere
 8 videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempſal, colite obser-
 vate talem hunc virum, imitamini virtutem et enitimini, ne
 ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.' . 25
 11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem facta locutum intelle-
 gebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tem-
 2 pore benigne respondens, Micipſa paucis post diebus moritur.

Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, re-
 guli in unum convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis 30
 3 disceptarent. Set Hiempſal, qui minimus ex illis erat, natura
 ferox et iam antea ignobilitem Iugurthae, quia materno
 genere inpar erat, despiciens, dextra Adherbalem adsedit, ne
 4 medius ex tribus, quod apud Numidas honori dicitur, Iu-
 gurtha foret. Dein tamen, ut aetati concederet fatigatus a 3.
 5 fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa
 de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias
 res iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia re-

scindi: nam per ea tempora confectum annis officium quartum animo valuisse. Tum idem Hliengsal placere sibi respondit: nam ipsum illum tribus proximis annis [adoptione] in regnum pervenisse. Quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam oratus erat descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu ansius moliri parata atque ea modo cum animo habere, quibus Hliengsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt neque lentius animos feros, statuit quovis modo inceptionem perficere.

126. Primo conuentu, quem ab regulis factum supra momorovi, propter dissensionem placuerat dividere thesaurorum finis que in primis singulis constitui. Itaque tempus ad utramque recesserit, sed maturius ad quemnam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hliengsal in oppido Thiomida forte eis domo utebatur, qui proximus lictor Iugurthae carus acceptus que ei semper fuerat. Quem ille case omnis nostrum oblatum personassis onerat impellitque, uti tamquam sua visus domum eat, portarum clavis adulterinas pareret - nam vere ad Hliengsalem referabantur, ceterum, ubi

resquistularet, se ipseum cum magna manu aven-
turum. c Numida omnia data brevi conficit atque,
uti doctus erat, nocte Jugurthae milites introdu-
cit. Dii postquam in eccles insupere, diversi re-
gem quicquidere, doromientes alios alios occurrantes
interficere, scrutari loca abdita, clausa eff-
ringere, strepitu et tumultu omnia omisere:
cum interim gliscupsal reperiatur, occultans se
[in] trugosis mulieris ancillae, quo initio gra-
vidus et ignorans loci profugerat. Numidae
caput eius, uti iussi erant, ad Jugurtham re-
ferunt.

13 Caput

Ceterum fama tanti fascinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adheralem omnesque qui sub ^{huius} imperio Hicisae fenerant metus invadit: in duas partes discedunt Numidae: plures Adheralem sequuntur, sed illum alterorum bello meliores. Togitus Jugurtha quam maximas potest capius aromat, nobis quartini vi alias. voluntate imperio suo adjunxit, omni Numidiae imperare parat. Adheral, tametsi Romanum legatus miserat, qui senatum docerent de cœle fratribus et fortioris suis, tamen fratres multitudine militum parabat armis con-
tendere.

44. *Et ubi res ad certamen avenit, vicius ex proelio
profugit in provinciam ac deinde Romanum conten-
dit. Tunc Jugurtha gratiaris consiliis, quod quam om-
Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum animo
reputans, timere populum Romanum one que aduers-
iolum eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et
pecunia sua spem habere. Itaque opencis diebus
cum auro et argento multo Romanum legatos mittit
quis praecipit, priorem uti veteres amicos mun-
eribus expletant, deinde novos adquirant, postremo
quaecumque possint laevigando parare one cunctis
tentur. Sed ubi Romanum legati aenere et ex
praecepto regis hospitibus soliusque, quorum ea-
temperestate in Senatus auctoritas prolebat,
magno munera misere, tanta commutatio
incessit, ut ex maxima inuidia in gratiam et
favorem nobilitatis Jugurtha aveniret. Iuvum
sparsa spe alii praevio induci singulos ex senatu
ambiendo mitabantur, one gravius in eum consule
retur. Septim ubi legati sancto satis confident,
die constituto senatus utorisque datum. Tunc Ad
herobalem hoc modo locutum accepimus:*

14 Capit

*Patres conscripti, Miciqsa pater meus invicem
omnihi praecepit, uti recogni Numidiare tantummodi
procurationem existimarem meam, ceterum ius
et imperium eius genes nos esse, simul enim erer*

Si omni militia aequa quam madimo usui esse,
lasciat eumque populo Romano, nos mihi cognati
vrum, vos ad finium loco ducere: si ea fecissem,
in vestra amicitia exercitus divitias munitiones
regni me habiterum. Quae cum praecpta parentes
mei agitarem, Tigrurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissimus, contempto imperio
vestro Massinisse me nepotem et jam ab
stirpe socium atque amicum populi Romani
regno festinansque omnibus expulit.

Atque ego, spatres conscripti, quoniam eo miseriatur
venturus esam, vellem prius ob mea
quam ob maiorum meorum beneficia^x a populo
Romano, quibus non cogarem, secundum ea, vi
desideranda erant, uti debitum esset. Tad quoniam
parum tutus per se ipsa probitas est, neque
mihi in anima fuit Tigrurtha qualis foret, et
nos confungi, spatres conscripti, quibus quod
mihi misericordum est, coepit prius ueni
quam usui esse.

^x quossem a nobis auxilium petere, ac madime
debeti mihi beneficia.

Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis dubiis rebus societatem vostram adpetiverunt, familia nostra cum populo Romano bello Carthaginensi [amicitiam] instituit, quo tempore magis fides eius quam fortuna petunda erat. Quorum progeniem vos, patres conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis auxilium petere.

Si ad inpetrandum nihil causae haberem praeter miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops alienas opes expecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam regnum per scelus crescere. Verum ego eis finibus ejectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avus meus una vobiscum expulere Sufacem et Carthaginensis. Vostra beneficia mihi erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis.

Eheu me miserum! *Hucine*, Micipsa pater, beneficia tua evasere, ut quem tu parem cum liberis [tuis] regnique participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extinctor sit? Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsabitur? Dum Carthaginenses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa ejecta est, laeti pacem agitabamus, quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce autem ex improviso Iugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese exferens, fratre meo atque eodem propinquio suo imperfecto, primum regnum eius sceleris sui prae- dam fecit, post ubi me eisdem dolis non quit capere, nihil minus quam vim aut bellum expectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem patria domo, inopem et cōpertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem.

Ego sic existumabam, patres conscripti, uti praedicantem audiveram patrem meum: qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, pree-

stitit, uti in omnibus bellis adesset vobis: nos uti per otium
tuti simus, in vostra manu est, patres conscripti.

14 Pater nos duos fratres reliquit, tertium Iugurtham be-
nificiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum
15 necatus est, alteras ipse ego manus inpias vix effugi. Quid 5
agam? aut quo potissimum infelix adcedam? Generis prae-
sidia omnia extincta sunt: pater, uti necesse erat, naturae
concessit: fratri, quem minime decuit, propinquus per sce-
lus vitam eripuit: adfinis amicos propinquos ceteros meos
alium alia clades obpressit: capti ab Iugurtha pars in cru- 16
cem acti, pars bestiis obiecti sunt, pauci, quibus relicta
est anima, clausi in tenebris, cum maerore et luctu morte
graviorem vitam exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis advorsa
facta sunt, incolumnia manerent, tamen, si quid ex improviso 15
mali accidisset, vos implorarem, patres conscripti, quibus
pro magnitudine imperiius et iniurias omnis curae esse de-
17 cet. Nunc vero exul patria domo, solus atque omnium ho-
nestarum rerum egens, quo adcedam aut quos adpellem?
nationesne an reges, qui omnes familiae nostrae ob vo- 20
stram amicitiam infesti sunt? An quoquam mihi adire licet,
ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint,
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis
hostis fuit?

18 Postremo Masinissa nos ita instituit, patres conscripti, 25
ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societas
neu foedera nova acciperemus, abunde magna praesidia no-
bis in vostra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutare-
19 tur, una occidendum nobis esse. Virtute ac deis volentibus
magni estis et opulent, omnia secunda et oboedientia sunt: 30
quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugur-
thae parum cognita transversos agat, quos ego audio ma-
xuma ope niti, ambire fatigare vos singulos, ne quid de
absente incognita causa statuatis: fingere me verba et fu- 35
21 gam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam
illum, quis in ipso facinore in has miseras proiectus sum,
eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos

aut apud deos inmortalis rerum humanarum cura oriantur: ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatu*s*, inpietatis in parentem nostrum, fratri*s* mei necis mearumque miseriarum gravis poenas reddat.

Iamjam, frater animo meo carissime, quamquam tibi 22 inmaturo, et unde minume decuit, vita erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum tuum: non 23 enim regnum, set fugam exilium egestatem et omnis has 10 quae me premunt aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias persequar ipse auxili egens, an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. 15 Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu iure 24 contemptus viderer, si defessus malis, iniuria*s* concessissem. Nunc neque vivere libet neque mori licet sine dēdecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentes 25 vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite pati regnum Numidia*e*, quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, 15 /5 largitione magis quam causa freti, paucis respondent: Hiemp-
25 salem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri quod iniuriam facere nequivisset: Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde 2
30 utriusque curia egrediuntur. Senatus statim consultitur. Fautores legatorum, praeterea [senatus] magna pars, gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus: grātia voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitiq*u*, sua quasi pro gloria, nitebantur.
35 At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius erat, subveniendum Adherbali et Hiempalis mortem sévère vindicandam censebant, set ex omni*b*ibus maxime M. Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger factiosus, avidus potentiae

honoris divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam vidit regis largitionem famosam: impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne pollutus licentia invidiam 16 adcederet, animum a consueta lubidine continuit. Vicit tamen in senatu pars illa, quae vero precium aut gratiam 2 anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtainuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividarent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in senatu potens, quia consul G. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobilitatis 10 in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et pollicendo multa perfecit, uti famae fides postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos 4 eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides 15 quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam adtingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam alteram specie quam usu potiorem, quae portuosisor et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

17 Res postulare videtur Africae situm paucis exponere 20 et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, 2 adtingere. Set quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de eis haut facile conpertum narraverim, cetera quam paucissimum absolvam.

3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Europam esse, 4 set Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, 5 quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevom 30 importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore infecundus: caelo terraque paenuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere: nam morbus haut saepe quemquam superat. Ad hoc malifici ge- 35 neris pluruma animalia. Set qui mortales initio Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque

obtinet divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissimum dicam. Ceterum fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libues, asperi incul- 18
tique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum uti
pecoribus. Ei neque moribus neque lege aut imperio cuius- 2
quam regebantur: vagi palantes quas nox coegerat sedes
habebant. Set postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri 3
putant, interiit, exercitus eius, conpositus ex variis genti-
bus, amissso duce ac passim multis sibi quisque imperium
potentibus brevi dilabitur. Ex eo numero Medi et Persae 4
et Armenii navibus in Africam transvecti proximos nostros
mari locos occupavere, set Persae intra Oceanum magis ei- 5
que alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia ne-
que materia in agris neque ab Hispanis emundi aut mu-
tandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercio
prohibebant. Ei paulatim per conubia Gaetulos secum 6
miscurere, et quia saepe temptantes agros alia deinde alia 7
loca petiverant, semet ipsi nomadas adpellavere. Ceterum 8
adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vo-
cant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae
sunt. Medis autem et Armeniis adcessere Libues — nam 9
ei proprius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole ma-
gis, haut procul ab ardoribus — eique mature oppida ha- 10
buere: nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se in-
stituerant. Nomen eorum paulatim Libues conrupere, bar-
bara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Set res Per- 11
sarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter
multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae 12
proxima Carthagine Numidia adpellatur. Deinde utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant, quia Libues quam Gaetuli minus
bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis 13
possessa est, victi omnes in gentem nomenque imperantium
concessere.

Postea Phoenices, pars imperi cupidine, alii multitu- 19

dinis domi minuendae gratia sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hippomen Hadrumetum Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere, eaeque brevi multum auctae pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto quam parum dicere, quo-
niam alio properare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Curene est, colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Philaenon aiae, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi
4 habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent, proxumi Hispania Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus
6 partim in tuguriis alios incultius vagos agitare, post eos
7 Aethiopas esse, dehinc loca exusta solis ardoribus. Igitur bello
Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et
Numidae usque ad flumen Muluccham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen
cetera ignarus populi Romani itemque nobis neque bello
8 neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

20 Postquam diviso regno legati Africa decessere et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus ad census, quos paulo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer belllicosus, at is, quem petebat, quietus in bellis, placido ingenio,
20 opportunus iniuria, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso finis eius cum magna manu invadit, multos mortalibus cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit,
30 pleraque loca hostiliter cum equitatu adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans Adherbalem dolore permotum iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque
se parem armis existumabat et amicitia populi Romani ma-

gis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit. Qui tametsi contumeliosa dicta rettulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia temptatum antea secus cesserat. Neque eo 6
 5 magis cupidio Iugurthae minuebatur, quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat. Itaque non, uti antea, cum 7 praedatoria manu, set magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum qua pergebat, urbis agros vastare, praedas agere: 8
 10 suis animum, hostibus terrorem augere. Adherbal ubi in- 21 tellegit eo processum, uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. Interim haut longe a mari prope Cirtam 2 oppidum utriusque exercitus consedit et quia diei extre-
 15 mum erat, proelium non incepit. Set ubi plerumque noctis processit, obscurum etiam tum lumine milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt: semisomnos partim alios arma sumentis fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuis-
 20 set, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et 3 machinis omnium generum expugnare adgréditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium
 25 factum ab Adherbale Romam missos audiverat.

Set postquam senatus de bello eorum accepit, tres adu- 4 lescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, se- natus populique Romani verbis nuntient: velle et censere, eos ab armis discedere [de controvorsiis suis iure potius 22
 30 quam bello disceptare]: ita seque illisque dignum esse. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficiisci parant, de proeliō facto et obpugnatione Cir- tae audiebatur: set is rumor clemens erat. Quorum Iugur- 2 tha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam
 35 neque carius auctoritate senatus esse: ab adulescentia ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur: virtute non ma- litia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis a Micipsa, non paenuria liberorum, in regnum adoptatum esse: ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo 3

4 animum suum iniuriam minus tolerare: Adherbalem dolis
vitae suaे insidiatum: quod ubi conperisset, sceleri eius
obviam isse: populum Romanum neque recte neque pro
bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit: postre-
mo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum.' Ita 5
5 utrique digrediuntur. Adherbalis adpellandi copia non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est neque
propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo
atque fossa moenia circumdat, turris extruit easque praesi-
diis firmat, praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis 10
temptare, defensoribus moenium praemia modo modo for-
midinem ostentare, suos hortando ad virtutem adrigere,
2 prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit
omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum,
auxili spem nullam, paenuria rerum necessariarum bellum 15
trahi non posse, ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos
maxume in pigros delegit: eos multa pollicendo ac mise-
rando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones

24 noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent. Numi-
dae paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in se- 20
natu recitatae, quarum sententia haec fuit:

2 'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, patres con-
scripti, set vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido extin-
guendi me invasit, ut neque vos neque deos immortalis in
3 animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque 25
quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis
obsessus teneor, neque mihi Micipsaе patris mei beneficia
neque vostra decreta auxiliantur: ferro an fame acrius ur-
4 guear incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur
me fortuna mea: et iam antea expertus sum parum fidei 30
5 miseris esse. Nisi tamen intellego illum supra quam ego
sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum
sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est.
6 Nam initio occidit Hiempalem, fratrem meum, deinde patrio
regno me expulit: quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad 35
7 vos. Verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem
vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: lega-
s torum verba quanti fecerit pericula mea declarant. Quid

est relium, nisi vis vostra, quo moveri possit? Nam ego 9
 quidem vellem, et haec quae scribo, et illa quae antea in
 senatu questus sum, vana forent potius quam miseria mea
 fidem verbis faceret. Set quoniam eo natus sum, ut Iu-10
 5 gurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque
 aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus cor-
 poris deprecor. Regno Numidia, quod vostrum est, uti
 lubet, consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem
 imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria re-
 10 manet avi mei Masinissae.'

His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam 25
 mittendum censerent et quam primum Adherbali subve-
 niundum, de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam
 legatis non paruisse. Set ab eisdem illis regis fautoribus 2
 15 summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum 3
 publicum, ut in plerisque negotiis solet, privatā gratia de-
 victum. Legantur tamen in Africam maiores natū nobiles, 4
 amplis honoribus usi, in quis fuit M. Scaurus, de quo
 supra memoravimus, consularis et tum senatus princeps.
 20 Ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, 5
 triduo navim ascendere. Dein brevi Uticam adpulsi litteras
 ad Iugurtham mittunt, quam occisso ad provinciam ad-
 cedat, seque ad eum ab senatu missos. Ille ubi accepit ho-6
 mines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat,
 25 contra inceptum suum venisse, primo commotus, metu atque
 lubidine divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni pa-7
 ruisset legatis: porro animus cupidine caecus ad inceptum
 scelus rapiebatur. Vicit tamen in avido ingenio pravom 8
 consilium. Igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam 9
 30 inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu hostium
 aut vi aut dolis sese casum Victoriae inventurum. Quod 10
 ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest ut
 prius quam legatos conveniret Adherbalis potiretur, ne am-
 plius morando Scaurum, quem plurimum metuebat, in-
 35 cenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac 11
 tametsi senati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab
 obpugnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
 sumpta legali frustra discessere.

- 26 Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute
moenia defensabantur, confisi ditione facta propter mag-
nitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali sua-
dent uti seque et oppidum Iugurthae tradat, tantum ab eo
vitam paciscatur: de ceteris senatu curae fore. At ille, 5
tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen quia
penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita,
3 uti censuerant Italici, ditionem facit. Iugurtha in primis
Adherbalem excruciatum necat, deinde omnis puberes Nu-
midas atque negotiatores promiscue, uti quisque armatis 10
obvius fuerat, interficit.
- 27 Quod postquam Romae cognitum est et res in senatu
agitari coepta, eidem illi ministri regis interpellando ac saepe
gratia, interdum iurgiis trahundo tempus atrocitatem facti
2 leniebant. Ac ni G. Memmius, tribunus plebei designatus, 15
vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum
edocuisse, id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus
condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consulta-
tionibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pecuniae re-
gis erat. Set ubi senatus delicti conscientia populum timet, 20
lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque
4 Italia decretae: consules declarati P. Scipio Nasica, L. Be-
stia[Calpurnius]: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit:
5 deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur, sti-
pendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur. 25
- 28 At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe cui
Romae omnia vaenum ire in animo haeserat, filium et cum
eo duos familiaris ad senatum legatos mittit, eisque, uti illis
quos Hiempseal interfecto miserat, praecipit, omnis mortalis
2 pecunia adgrediantur. Qui postquam Romam adventabant, 30
senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae
recipi moenibus: eique decrevere, nisi regnum ipsumque
deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia de-
3 cederent. Consul Numidis ex senatus decreto nuntiari iubet:
ita infectis rebus illi domum discedunt. 35
- 4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi homines
nobilis factiosos, quorum auctoritate quae deliquisset mu-
nita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cuius de natura

et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro mul- 5
tae bonaequae artes et animi et corporis erant, quas omnis avari-
tia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis pro-
videns, belli haut ignarus, firmissimus contra pericula et
5 insidias. Set legiones per Italiam Regium atque inde Si- 6
ciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Cal- 7
purnius initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingres-
sus est multosque mortal is et urbis aliquot pugnando cepit.
Set ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare bellique, quod 29
10 administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger
avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer 2
omnium consiliorum adsumitur Scaurus, qui tametsi a prin-
cipio plerisque ex factione eius corruptis acerrume regem
15 in pugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honesto-
que in pravom abstractus est. Set Iugurtha primo tantum 3
modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid inter-
rim Romae pretio aut gratia effecturum: postea vero quam
participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem ad-
ductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus
20 pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei causa 4
mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae
Vagam: cuius rei species erat acceptio frumenti, quod
Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditonis
mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in 5
25 castra venit ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditonem acciperetur, relicua cum
Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die quasi
per saturam sententiis exquisitis in deditonem accipitur.
Set, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pe- 6
30 quis atque equi multi cum parvo argenti pondere quaestori
traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos 7
proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.
Postquam res in Africa gestas quoque modo actae fo- 30
rent fama divulgavit, Romae per omnis locos et conventus
35 de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia, patres
solliciti erant: probarentne tantum flagitium an decretum
consulis subvorterent parum constabat. Ac maxume eos 2
potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur.

3 a vero bonoque impeditiebat. At G. Memmius, cuius de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senatus contionibus populum ad vindicandum hortari, monere ne rem publicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum incendebat.

4 Set quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem eius prescribere, ac potissimum ea dicam, 10 quae in contione post redditum Bestiae huiuscemodi verbis disseruit:

31 Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni ^{nec} studium rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra patientia, ius nullum, ac maxime quod innocentiae plus periculi quam 15 honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis 20 3 animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxii inimicis exurgitis, atque etiam nunc timetis 4 eos, quibus decet terrori esse. Set quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. 5 Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar: verum id frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm est, Quirites. 25

6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est: necesse est suomet ipsi more praecipites eant. 7 Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post G. Gracchi 30 et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido 8 eorum finem fecit. Set sane fuerit regni paratio plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, 9 iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini 35 aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maximas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscep-

pisse parum habuere, itaque postremo leges maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, 10 qui ea fecere, pudet aut paenitet, set incedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes: proinde quasi ea honori, non praedas habeant. Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt: 11 vos, Quirites, in imperio nati, aequo animo servitutem toleratis?

At qui sunt ei, qui rem publicam occupavere? Homines 12 sceleratissimi, cruentis manibus, inmani avaritia, nocentissimi et eidem superbissimi, quibus fides decus pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars 13 eorum occidisse tribunos plebei, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita 14 quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est: metum ab scelere suo ad ignaviam vostram transtulere: quos omnis eadem cupere, eadem odisse [eadem metuere] in unum coegit. Set haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. 15 Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad 16 dominationem adcensi sunt, profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vostra penes optumos, non audacissimos forent. Maiores vestri parandi iuris et 17 maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere, vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere, quam omnino non paravisse.

Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, 18 qui hosti prodidere rem publicam? Non manu neque vi, 20 quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si 19 dediticius est, profecto iussis vostris oboediens erit, sin ea contemnet, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum inpunitas, ad paucos 25 potentis maxumae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos domi- 20 nationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella

atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat?

5

21 Atque ego, tametsi viro flagitosissimum existumo impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo patarer, ni 22 misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegitis aut serviendum esse 23 aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse: facere illi iniurias, vos prohibere: postremo sociis 24 stris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?

25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per vim sociis eruptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acer- rumo proditasenatus auctoritas, proditum imperium vostrum 26 est: domi militiaeque res publica vaenalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, oboedientes vivamus? Nam impune 25 quae lubet facere id est regem esse.

27 Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vostros perperam quam recte fecisse, set ne ignoscendo malis bonos 28 perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benefici quam malifici inmemorem esse: bonus tantum modo segnior 30 fit ubi neglegas, at malus inprobior. Ad hoc si iniuriae non sint, haut saepe auxili egeas.'

32 *¶* Haec atque alia huiuscmodi saepius dicundo Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Iugurtham mitteretur, eumque interposita fide publica Romanam duceret, quo facilius indicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae accersebant, delicta patifierent.

Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictii a 2
 Bestia exercitui praeyerant secuti morem imperatoris sui plu-
 ruma et flagitosissima facinora fecere: fuere qui auro con- 3
 rupti elephantes Iugurthae traderent, alii perfugas vendere,
 pars ex pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in ani- 4
 mos eorum veluti tabes invaserat.

At Cassius perlata rogatione a G. Memmio ac perculta 5
 omni nobilitate ad Iugurtham proficiscitur, eique timido et
 ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet, quoniam se 10
 populo Romano dedisset, ne vim quam misericordiam eius
 experiri mallet. Privatim praeterea fidem suam interponit,
 quam ille non minoris quam publicam ducebat: talis ea 33
 tempestate fama de Cassio erat. Igitur Iugurtha contra de-
 cuss regium cultu quam maxume miserabili cum Cassio Ro-
 manum venit. Ac, tametsi in ipso magna vis animi erat, con- 2
 firmatus ab omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta
 ea gesserat, quae supra diximus, G. Baebium tribunum ple-
 bei magna mercede parat, cuius impudentia contra ius et
 iniurias omnis munitus foret. At G. Memmius advocata 3
 contione, quamquam regi infesta plebes erat et pars in vin-
 cula duci iubebat, pars, nisi socios sceleris sui aperiret, more
 maiorum de hoste subplicium sumi, dignitati quam irae ma-
 gis consulens sedare motus et animos eorum mollire, post-
 remo confirmare fidem publicam per sese inviolatam fore.
 Post, ubi silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, 4
 Romae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in pa-
 trem fratresque ostendit: quibus iuvantibus quibusque mi-
 nistris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus,
 tamen velle manufesta magis ex illo habere: si verum ape-
 riatur, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi
 sitam, sin reticeat, non sociis saluti fore, set se suasque
 spes corrupturum. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fe- 34
 cit et Iugurtha respondere iussus est, G. Baebius tribunus
 plebei, quem pecunia corruptum supra diximus, regem ta-
 cere iubet, ac tametsi multitudo, quae in contione aderat,
 vehementer adcensa terrebat eum clamore voltu, saepe in-
 petu atque aliis omnibus quae ira fieri amat, vicit tamen
 impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex contione disce- 2

dit: Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

35 Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et 5
 2 Adherbale interfecto profugus ex patria abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugurthamque ob scelera invidia cum metu 3 urgeat, regnum Numidia ab senatu petat. Avidus consul 10 belli gerundi movere quam senescere omnia malebat: ipsi 4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediens, Bomilcari, proxumo ac maxume 15 fido sibi, imperat, precio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulere: sin id parum procedat, 5 quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exequitur et per homines talis negoti artifices itineraria egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta 20 6 explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paulo inconsutius Massivam adgreditur: illum obtruncat, set ipse deprehensus multis hortantibus et in primis Albino consule 7 indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam 25 ex iure gentium Bomilcar, comes eius qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manufestus tanti sceleris non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit super 9 gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priori actione ex amicis quinquaginta vades 30 dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum 10 foret. Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. Set postquam Roma egressus est, 35 fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: 'O urbem venalem et mature peritaram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipendum

aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare : ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haut longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias 2
5 deinde alias morae causas facere, polliceri ditionem ac deinde metum simulare, cedere instanti et paulo post ne sui diffiderent instare: ita belli modo modo pacis mora consullem ludificari. Ac fuere qui tum Albinum haut ignarum 3
10 consili regis existumarent neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. Set postquam dilapso tempore comitiorum dies adventabat, 4
Albinus Aulo fratre in castris pro praetore relicto Romam decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter 37
15 res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni 2
plebei, resistantibus conlegis continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia impeditiebat. Ea 3
mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut consciundi belli aut terrore 20
exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex hibernis in expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis then-sauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis et oppor-tunitate loci neque capi neque obsideri poterat — nam cir- 25
cum murum, situm in praerupti montis extremo, planities limosa hiemantibus aquis paludem fecerat —, tamen aut simulandi gratia quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus ob thensauros oppidi potiundi, vineas agere aggerem iacere aliaque quae incepto usui forent properare. At Iugur- 38
30 tha cognita vanitate atque imperitia legati subdolus eius augere amentiam, missitare subplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per saltuosa loca et tramites exercitum ductare. Denique Aulum spe pactionis perpulit uti relicto Suthule in 2
abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur [ita de- 35
licita occultiora fuere]. Interea per homines callidos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones ducesque turmarum partim uti transfugerent conrumpere, alii signo dato locum uti desererent. Quae postquam ex sententia instruit, 4

intempesta nocte de improviso multitudine Numidarum Auli
 5 castra circumvenit. Milites Romani, perculti tumultu insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare omnibus locis: vis magna hostium, caelum nocte atque nubibus obscuratum, periculum anceps:
 6 postremo fugere an manere tutius foret in incerto erat. Set ex eo numero, quos paulo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis gregariis militibus transiere ad regem, et centurio primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit, eaque Numidae cuncti
 7 inrupere. Nostri foeda fuga, plerique abiectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum
 8 hostis, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Deinde Iugurtha postero die cum Aulo in conloquio verba facit:
 9 tametsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum teneret, tamen se memorem humanarum rerum, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum: praeterea
 10 uti diebus decem Numidia dedederet. Quae quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metum intuebantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

39 Set ubi ea Romae conperta sunt, metus atque maeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat.
 2 Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens senatum de foedere consulebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accersere, denique omnibus modis festinare. Senatus ita uti par fuerat decernit suo atque populi
 4 iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a tribunis plebei ne quas paraverat copias secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur: nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hie-
 5 mabat. Postquam eo venit, quamquam persecuti Iugurtham et mederi fraternalae invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam soluto imperio licentia atque

lascivia conruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

Interim Romae G. Mamilius Limetanus tribunus plebei 40 rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, 5 quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, qui ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantes quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi 2 partim concisi sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, 10 quoniam aperte resistere non poterant quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Set plebes incredibile memoratu est quam in- 3 tenta fuerit quantaque vi rogationem iusserit, magis odio 15 nobilitatis cui mala illa parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu per- 4 culsis M. Scaurus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepidam etiam- 5 tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesidores 20 rogarerentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Set quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lu- 5 bidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate ple- bem ex secundis rebus insolentia ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] fac- 41 25 tionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem dele- 2 tam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominatio- 30 nis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Set ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, 4 postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque 5 coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidi- nem vortere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fue- 6 rat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat,

plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes eosdem aerarium provinciae magistratus, gloriae triumphique erant, populus militia atque inopia urgebatur: praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit. Nam postquam Tiberius et G. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sane Gracchis cupidine victoriae haut satis moderatus animus fuit. Set bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in reliquo sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerumque magnas civitates pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Set de studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res magnus me deserat. Quam ob rem ad inceptum redeo. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Q. Metellus et M. Silanus consules de senatus sententia provincias inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam ad vorso populi partium fama tamen aequaliter et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exer-

citui, milites scribere praesidia undique accersere, arma tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc conmeatum adfatum, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea 4
 5 patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittundo, postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus pa- 5
 ratis compositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
 10 civium cum propter artis bonas tum maxume quod advor-
 sum divitias invictum animum gerebat et avaritia magistra-
 tum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae
 hostiumque auctae erant.

Set ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a Sp. 44
 Albino pro consule iners inbellis, neque periculi neque
 15 laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator
 ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia
 habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollici- 2
 tudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonae adce-
 debat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum 3
 20 tempus comitiorum mora inminuerat et expectatione eventus
 civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere
 quam maiorum disciplina milites laborare coëgisset.
 Nam Albinus, Auli fratri exercitusque clade percusus, 4
 postquam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
 25 poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis
 castris habebat, nisi cum odos aut pabuli egestas locum
 mutare subegerat. Set neque muniebantur, neque more 5
 militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis
 aberat: lixae permixti cum militibus diu noctuque vagaban-
 30 tur: et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et
 mancipiorum praedas certantes agere, eaque mutare cum
 mercatoribus vino advectitio et aliis talibus, praeterea fru-
 mentum publice datum vendere, panem in dies mercari:
 postremo quaecunque dici aut singi queunt ignaviae luxu-
 35 riaeque probra, in illo exercitu cuncta suere et alia am-
 plius. Set in ea difficultate Metellum non minus quam in 45
 rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse conpe-
 rior: tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque mo-

2 deratum: namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coccum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet: ceteris arte modum statuisse. Praeterea transversis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine in primis modo modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egredieretur, ut cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram deditio[n]em facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum subpliciis mittit, qui tantum modo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano.

3 Set Metello iam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum insidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur ac paulatim temptando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum procederet necatum sibi traderent: ceterum palam, quae ex voluntate forent regi, nuntiari iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiā procedit, ubi contra bellī faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant: ex oppidis et impalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo omnia quae imperarentur facere. Neque Metellus idcirco minus, set pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditio[n]is signa ostentui credere et insidiis locum temptari. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in postremo G. Marius legatus cum equitibus curabat, in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et

praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis permixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens pernitosior esset in incerto haberetur.

Erat haut longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul simul temptandi gratia si paterentur, et ob opportunitates loci praesidium inposuit: praeterea imperavit frumentum et alia quae bello usui forent conportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvatram exercitum et iam paratis rebus munimento fore.

Inter haec negotia Iugurtha impensius modo legatos subplicis mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi pacem quam postulabat neque abnuere neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus temptari animum advortit, quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum aspernum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium temptati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit.

Erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: set ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertingens, vestitus oleastro ac murretis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque harenoso lignuntur. Media autem planities deserta paenuria aquae praeter flumini propinqua loca: ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transvoro itinere porrectum docuimus, Iugurtha extenuata [suorum] acie consedit, elephantis et parti copiarum pedestrum Bomilcarem praefecit eumque edocet quae ageret, ipse propior montem cum omni 2 equitatu et peditibus delectis suos conlocat. Dein singulas turmas et manipulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen fore, quos antea victos sub iugum miserint: ducem illis non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes cum belli 3 melioribus manum consererent: proinde parati intentique essent signo dato Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum aut maxumarum aerum- 15 4 narum initium fore: ad hoc viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut honore extulerat, commonefacere benefici sui et eum ipsum aliis ostentare: postremo pro cuiusque ingenio pollicendo minitando obtestando alium alio 5 modo excitare, cum interim Metellus, ignarus hostium monte degrediens cum exercitu conspicatur, primo dubius quidnam insolita facies ostenderet — nam inter virgulta equi Numidaeque considerant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti quidnam esset, cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati —, 25 6 dein brevi cognitis insidiis paulisper agmen constituit. Ibi conmutatis ordinibus in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem, 30 sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum deducit.

50 Set ubi Numidas quietos neque colle degredi animadhortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, *P.* Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris 35 antecaperet, existumans hostis crebro inpetu et transvorsis proeliis iter suum remoraturos et quoniam armis diffide- 2 rent, lassitudinem et situm militum temptaturos. Deinde ipse

pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere, Marium post principia habere, ipse cum sinistram alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

At Iugurtha, ubi extreum agmen Metelli primos suos 3 praetergressum videt, praesidio quasi duum milium pedum montem occupat, qua Metellus descenderat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post munimento foret: dein repente signo dato hostis invadit. Numidae alii post- 4 remos caedere, pars a sinistra ac dextra temptare, infensi 10 adesse atque instare, omnibus locis Romanorum ordines conturbare, quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciantur, neque contra feriundi aut conserundi manum copia erat: ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma- 5 15 norum turma insequi cooperat, non confertim neque in unum sese recipiebant, set aliis alio quam maxume divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrire ne- 6 quiverant, disiectos ab tergo aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis quam campi fuerat, ea vero con- 20 sueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia loci retinebat. Ceterum facies totius 51 negoti varia incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere alii insequi, neque signa neque ordines obser- vare, ubi quemque periculum ceperat ibi resistere ac pro- 25 pulsare: arma, tela, equi viri, hostes atque cives permixti, nihil consilio neque imperio agi, fors omnia regere. Itaque 2 multum diei processerat, cum etiamtum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis Metellus 3 ubi videt Numidas minus instare, paulatim milites in unum 30 conducit, ordines restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum pedites hostium conlocat. Eorum magna pars superioribus locis fessa conserderat. Simul orare et hortari 4 milites ne deficerent neu paterentur hostis fugientis vincere: neque illis castra esse neque munimentum ullum, quo ce- 35 dentes tenderent: in armis omnia sita. Set ne Iugurtha 5 quidem interea quietus erat: circumire hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temptare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat eminus

- 52 pugnando retinere. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus.
- 2 Nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, lugurthae
 3 alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt neque sibi persiguum esse neque ab hoste copiam pugnandi fieri — et iam die vesper erat —, advorso colle,
 4 sicuti preeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco Numidae fusi fugatique: pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.
- 5 Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aecum locum deducit ac, dum legatus ad flumen quo praemissus erat festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat
 6 neque remittit quid ubique hostis ageret explorare. Post quam Rutilium consedisse iam et animo vacuom accepit simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus ne legatus cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obsiceret latius porrigit eoque modo ad Rutili castra
- 53 procedit. Romani ex improviso pulveris vim magnam animaduertunt: nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari, post ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident; cognita re properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi proprius ventum est, utrumque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac plerique abiectis armis collis aut noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quattuor capti, relicui omnes, numero quadraginta, interfici.
- 5 At Romani quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi laetique *victoria* erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique ob viam procedunt: nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam

haut procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventarent, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere, et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur 8
5 pro metu repente gaudium mutatur, milites alias alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque fortia facta ad caelum fert. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, advorsae res etiam bonos detrectant.

10 Metellus in eisdem castris quadriduo moratus, saucios 54 cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, univorsos in contione laudat atque agit gratias: hortatur, ad cetera, quae levia sint, parem animum gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro praeda 15 fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, lugur- 2 tha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, 3 ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, set 20 hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios 4 equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequitur: quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.

25 Igitur Metellus ubi videt regis etiamtum animum fero- 5 cem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea inicum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci quam suos vincere, statuit non proeliis neque [in] acie, set alio more bellum gerundum. Itaque in loca Numidiae opulentissuma pergit, agros 6 vastat, multa castella et oppida, temere munita aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, iubet alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides, frumentum et alia quae usui forent 25 adfatum praebita, ubicumque res postulabat praesidium inpositum. Quae negotia multo magis quam proelium male 7 pugnatum ab suis regem terrebant: quippe cuius spes omnis 8 in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defen-

9 dere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia quod optimum videbatur consilium capit: exercitum plerumque in eisdem locis operiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus 10 ignoratus Romanos palantis repente adgreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae prius quam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.

55 Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, ut in 10 advorso loco victor tamen virtute fuisse, hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex Auli Albini socordia spem 2 salutis in solitudine aut fuga coëgisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta deis inmortalibus subplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, de Metello fama paeclara esse.

3 Igitur eo intentior ad victoram niti, omnibus modis festinare: cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, me- 4 minisse post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis [animo] anxius erat, neque post insidias Iugurthae 20 effuso exercitu praedari: ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant: 5 exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. Set igni 6 magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haut 7 longe inter se castra faciebant: ubi vi opus erat cuncti 25 aderant, ceterum quo fuga atque formido latius cresceret 8 divorsi agebant. Eo tempore Iugurtha per collis sequi, tem- pus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem au- dierat pabulum et aquarum fontis, quorum paenuria erat, conrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere, 30 postremos in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus aliis post aliis minitari, neque proelium facere neque otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea 35 parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore.

At ille, quae parabantur a perfugis edoctus, magnis itine- 2
ribus Metellum antevenit: oppidanos hortatur moenia defen-
dant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis,
quia fallere nequibat, firmissimum erat: praeterea pollicetur
5 in tempore semet cum exercitu adfore.

Ita conpositis rebus in loca quam maxume occulta 3
discedit, ac post paulo cognoscit Marium ex itinere frumen-
tatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppi-
dum primum omnium post malam pugnam ab rege defe-
10 cerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egre- 4
dientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce
Sicicensis hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant:
fortunam illis praeclari facinoris casum dare: si id fecerint,
postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem
15 acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido 5
properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensem
fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae gerunt. Set 6
milites Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urgunt, paucis amissis profugi discedunt.
20

Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo 57
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius ido-
neae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus 2
pro tempore atque loco paratis rebus cuncta moenia exer-
citu circumvenit, legatis imperat ubi quisque curaret. Deinde 3
25 signo dato undique simul clamor ingens oritur, neque ea
res Numidas terret: infensi intentique sine tumultu manent:
proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars 4
eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac mu-
rum modo subfodere modo scalis adgredi, cupere proelium
30 in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa 5
volvere, sudis, pila, praeterea picem sulfure et taeda mixtam
ardenti mittere. Set ne illos quidem, qui procul manserant, 6
timor animi satis muniverat: nam plerosque iacula tormentis
aut manu emissa volnerabant, parique periculo set fama
35 inpari boni atque ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso 58
castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in
praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectan-

2 tibus portam inrumpit. At nostri repentina metu perculti sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere alii arma capere,
 3 magna pars vulnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudo-
 ne non amplius quadraginta, memores nominis Romani,
 grege facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque 5
 inde maxima vi depelli quiverunt, set tela eminus missa re-
 mittente, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae pro-
 prius adcessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos ma-
 4 xuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus
 cum acerrume rem gereret, tumultum hostilem a tergo 10
 accepit: dein convorsu equo animaduertit fugam ad se
 5 vorsum fieri, quae res indicabat popularis esse. Igitur
 equitatum omnem ad castra propere misit, ac statim G.
 Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per
 aincitiam perque rem publicam obsecrat, ne quam contu- 15
 meliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos
 6 abire sinat. Ille brevi mandata efficit. At Iugurtha muni-
 mento castrorum impeditus, cum alii super vallum praeci-
 pitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obsicerent,
 multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus infecto 20
 negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu re-
 vortitur.

59 Igitur postero die prius quam ad obpugnandum egre-
 deretur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus
 erat, pro castris agitare iubet, portas et proxima loca tri- 25
 bunis dispergit, deinde ipse pergit ad oppidum atque uti
 superiore die murum adgreditur. Interim Iugurtha ex occulto
 2 repente nostros invadit: qui in proximo locati fuerant, pau-
 3 lis per territi perturbantur, reliqui cito subveniunt. Neque
 diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equi- 30
 tibus permixti magnam cladem in congressu facerent: qui-
 bus illi freti, non, uti equestri proelio solet, sequi, dein ce-
 dere, set aduersis equis concurrere, implicare ac perturbare
 aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.
 60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi 35
 quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti,
 neque alius in alio magis quam in sese spem habere: pari-
 terque oppidanis agere: obpugnare aut parare omnibus locis,

avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere: clamor 2
 permixtus hortatione laetitia gemitu, item strepitus armorum
 ad caelum ferri, tala utrimque volare. Set illi, qui moe- 3
 nia defensabant, ubi hostes paulum modo pugnam remise-
 5 rant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quae- 4
 que Iugurthae res erant, laetos modo modo pauidos anim-
 advorteres, ac sicubi audiri a suis aut cerni possent, mo-
 nere alii alii hortari, aut manu significare aut niti corpori-
 bus, et ea huc et illuc quasi vitabundi aut iacentes tela
 10 agitare. Quod ubi Mario cognitum est — nam is in ea 5
 parte curabat — consulto lenius agere ac dissidentiam rei
 simulare: pati Numidas sine tumultu regis proelium visere.
 Ita illis studio suorum adstrictis repente magna vi murum 6
 adgreditur, et iam scalis egressi milites prope summa cepe-
 15 rant, cum oppidani concurrunt, lapides ignem alia praeterea
 tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae 7
 atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant adficti
 sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci integri magna pars
 vulneribus confecti abeunt. Denique utrimque proelium
 20 nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque op- 6:
 pidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco
 pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama
 discedit, et in eis urbibus, quae ad se defecerant satisque
 25 munitae loco aut moenibus erant, praesidia inponit, ceterum 2
 exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae, hie-
 mandi gratia conlocat. Neque id tempus ex aliorum more 3
 quieti aut luxuriae concedit, set quoniam armis bellum pa-
 rum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum
 30 perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Ro- 4
 mae cum Iugurtha fuerat, et inde vadibus datis de Mas-
 siva nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam ami-
 citiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitationi-
 bus adgreditur. Ac primo efficit, uti ad se conloquendi 5
 25 gratia occultus veniat: deinde fide data, si Iugurtham vivom
 aut necatum sibi tradidisset, fore ut illi senatus inpunitatem
 et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, cum
 ingenio insido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fie-

62 ret, ipse per conditiones ad subplicium traderetur. Is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas adcedit: monet atque lacrumans obtestatur uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus proeliis sese victos, agrum va- 5 statum, multos mortalis captos occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe iam et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat ne illo cunctante Numidae sibi consulant,

2 His atque talibus aliis ad deditio[n]em regis animum inpellit.

3 Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata 10 facturum dicent ac sine ulla pactione sese regnumque 4 suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi iubet: eorum et aliorum, 5 quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti 15 pondo ducenta milia, elephantes omnis, equorum et ar- 6 morum altquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, 7 iubet omnis persugas vinctos adduci. Eorum magna pars, uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio coepit, 8 ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Iugur- 20 tha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere 9 animum suum et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, cum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, in- 25 terdum secum ipse reputaret quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequicquam per- 10 ditis de integro bellum sumit. Et Romae senatus de pro- vinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte G. Mario per hostias 30 deis subplicant magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat: proinde, quae animo agitabat, fretus deis ageret, fortunam quam saepissime experiretur, cuncta prospere 2 eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiendum praeter vetustatem familiae 35 alia omnia abunde erant, industria probitas, militiae magna scientia animus belli ingens: domi modicus, lubidinis et divitiarum vitor, tantum modo gloriae avidus.

Set is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi 3
 primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non
 Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita
 inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo 4
⁵ ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque
 faciem eius ignorantibus factis notus per omnis tribus de-
 claratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi 5
 peperit, semperque in potestatibus eo modo agitabat, ut
 ampliore quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id 6
¹⁰ locorum talis vir — nam postea ambitione praeceps datus
 est —, *consulatum* adpetere non audebat. Etiamtum alias
 magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus
 tradebat. Novos nemo tam clarus neque tam egregiis factis 7
 erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

¹⁵ Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt 64
 quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia mis-
 sionem rogat. Cui quamquam virtus gloria alia optanda
 bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et su-
 perbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum con- 2
²⁰ motus insolita re mirari eius consilium, et quasi per ami-
 citiam monere ne tam prava inciperet neu super fortunam
 animum gereret: non omnia omnibus cupienda esse, debere
 illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a
 populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec 3
²⁵ atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur, respondit
 ubi primum potuisset per negotia publica facturum sese quae
 peteret. Ac postea saepius eadem postulant fertur dixisse: 4
 ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo con-
 sulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibi-
³⁰ dem militabat, annos natus circiter viginti. Quae res Ma-
 rium cum pro honore quem adfectabat, tum contra Me-
 tellum vehementer adcenderat. Ita cupidine atque ira, pes- 5
³⁵ sumis consultoribus, grassari, neque facto ullo neque dicto
 abstinere, quod modo ambitiosum foret, milites quibus in
 hibernis praeerat laxiore imperio quam antea habere, apud
 negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, crimi-
 nose simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exerci-
 tus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis

habitum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis
 6 et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia
 illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res fami-
 liaris conruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.
 65 Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine
 Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa
 testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus
 2 et ob eam causam mente paululum inminuta. Cui Metell-
 lus petenti more regum ut sellam iuxta poneret, item postea
 custodiae causa turmam equitum Remanorum, utrumque
 negaverat: honorem, quod eorum more foret quos populus
 Romanus reges adpellavisset, praesidium, quod contumelio-
 sum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae tra-
 3 derentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur,
 ut contumeliarum in imperatorem cum suo auxilio poenas
 petat: honimem ob morbos animo parum valido secunda ora-
 tione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae ne-
 potem esse: si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium
 Numidia sine mora habitum: id adeo mature posse eve-
 4 nire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et
 illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
 plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos necessa-
 rios aspere in Metellum de bello scribant, Marium impera-
 5 torem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma
 suffragatione consulatus petebatur: simul ea tempestate
 plebes nobilitate fusa per legem Mamiliam novos extollebat.
 Ita Mario cuncta procedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditio bellum
 incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere
 exercitum: civitates, quae ab se defecerant, formidine aut
 ostentando praemia affectare, communire suos locos, arma
 tela aliaque quae spe pacis amiserat reficere aut commercari:
 servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis
 erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quie-
 2 tum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus
 initio Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati
 regis subpliciis neque antea voluntate alienati, principes
 civitatis inter se coniurant: nam volgus, uti plerumque so-

let, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum reram, quieti et otio aduersum. Dein conpositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Set ubi tempus fuit, centuriones tribunosque 3 militaris et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilium Silanum, alias alium domos suas invitant, eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant: postea milites palantis, 10 inermos, quippe in tali die, ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edoeti ab nobilitate, alii studio 4 talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani mili- 67 tes, improviso metu incerti ignarique quid potissimum fa- 15 cerent, trepidare: ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga prohibebant: ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimumis 20 infirmissimo generi resisti posse: iuxta boni malique, strenui et inbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate sae- 3 vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. Id misericordiane hospitis auctio casu ita evenerit parum 25 conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur.

Metellus, postquam de rebus Vagae actis conperit, 68 paulisper maestus ex conspectu abit: deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxima cura ultum ire in- 30 iurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plu- 2 rumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit et postera die circiter horam tertiam per- venit in quandam planitiem, locis paulo superioribus cir- 35 cumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos relicum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimi- 3 poenas caperent: praeterea praedam benigne ostentat.

4 Sic animis eorum adrectis, equites in primo late, pedites
 69 quam artissime ire et signa occultare iubet. Vagenses
 ubi animum advortere ad se vorsum exercitum pergere,
 primo, uti erat res, Metellum esse rati portas clausere,
 deinde ubi neque agros vastari et eos qui primi aderant⁵
 Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati cum
 2 magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque repente
 signo dato alii volgum effusum oppido caedere, alii ad por-
 tas festinare, pars turris capere: ira atque praedae spes
 3 amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses bidoem modo¹⁰
 ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta poenae
 4 aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum
 ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello
 causam dicere, postquam sese parum expurgat, condem-
 natus verberatusque capite poenas solvit: + nam is civis¹⁵
 ex Latio erat.

70 Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha
 deditioem, quam metu deseruit, incepérat, suspectus regi
 et ipse eum suspiciens novas res cupere, ad perniciem
 2 eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum: deni-²⁰
 que omnia temptando socium sibi adiungit Nabdalsam,
 hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque po-
 pularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum
 ductare et omnis res exequi solitus erat, quae Iugurthae
 fesso aut maioribus adstricto superaverant: ex quo illi glo-²⁵
 3 ria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis
 statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
 4 cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna
 Romanorum iussus habebat, ne ager inultis hostibus vasta-
 5 retur. Is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tem-³⁰
 pus non venit metusque rem inpediebat, Bomilcar, simul
 cupidus incepta patrandi et timore soci anxius, ne omissa
 vetere consilio novom quaereret, litteras ad eum per ho-
 mines fidelis mittit, in quis mollitiam socordiamque viri
 accusare, testari deos per quos iuravisset, monere ne praec-³⁵
 mia Metelli in pestem converteret: Iugurthae exitium ad-
 esse: ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
 agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an-

cruciatum mallet. Set cum eae litterae adlatae, forte Nab- 71
 dalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cog- 2
 nitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum ani-
 mum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam nego- 3
 5 tiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum
 nisi novissimi particeps. Qui postquam adlatas litteras audi- 4
 vit et ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus
 esse in tabernaculum introiit, dormiente illo epistulam,
 super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit,
 10 dein propere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa 5
 paulo post experrectus, ubi neque epistulam repperit et
 rem omnem uti acta erat cognovit, primo indicem persequi
 conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia
 adcedit: dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis
 15 sui praeventa: lacrumans obtestatur per amicitiam perque
 sua antea fideliter acta ne super tali scelere suspectum sese
 haberet. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide 72
 respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum
 cognoverat, interfectis iram obpresso- 2
 20 negotio seditio oreretur. Neque post id locorum Iugurthae 2
 dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco neque mortali
 cuiquam aut tempori satis credere, civis hostisque iuxta
 metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere,
 alio atque alio loco, saepe contra decus regium noctu requi-
 25 escere, interdum somno experrectus adreptis armis tumul-
 tum facere: ita formidine quasi recordia exagitari.

Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio pa-73
 tefacto ex persugis cognovit, rursus tamquam ad integrum
 bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de 2
 30 profectione simul et invisum et obfensem sibi parum ido-
 neum ratus, domum dimittit.

Et Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario 3
 missae erant, cognitis volenti animo de ambobus accep-
 rant. Imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invi- 4
 35 diae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat:
 ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut
 mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus volgum 5
 exagitare, Metellum omnibus contionibus capitis arcessere;

6 Mari virtutem in máius celebrare. Denique plebes sic ad-
censa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fides-
que in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent
Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita
perculsa nobilitate post multas tempestates novo homini con- 5
7 sulatus mandatur: et postea populus a tribuno plebei T.
Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum
gerere, frequens Marium iussit. Set paulo ***** de-
creverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum ple- 10
rosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad Romanos
alii ad regem Bocchum profugerant, cum neque bellum
geri sine administris posset et novorum fidem in tanta per-
fidia veterum experiri periculoseum duceret, varius incertus-
que agitabat. Neque illi res neque consilium aut quisquam 15
hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mu-
tare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines per-
gere, saepe in fuga ac post paulo in armis spem habere,
dubitare virtuti an fide popularium minus crederet: ita quo-
2 cumque intenderat res advorsae erant. Set inter eas moras 20
repente sese Metellus cum exercitu ostendit: Numidae ab
Iugurtha pro tempore parati instructique, dein proelium
3 incipitur. Qua in parte rex pugnae adsuit, ibi aliquamdiu
certatum, ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi
fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, 25
hostium paucorum potiti: nam ferme Numidis in omnibus
proeliis magis pedes quam arma tuta sunt.

75 Ea fuga Iugurtha impensis modo rebus suis diffidens
cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam
pervenit, in oppidum magnum atque opulentum ubique 30
plerique thensauri filiorumque eius multus pueritiae cultus
2 erat. Quae postquam Metello conperta sunt, quamquam
inter Thalam flumenque proximum in spatio milium quin-
quaginta loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe
patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates 35
3 supervadere ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur
omnia iumenta sarcinis levari iubet, nisi frumento dierum
decem, ceterum utris modo et alia aquae idonea portari:

praeterea conquirit ex agris quam plurimum potest domiti 4
 pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, set pleraque lignea,
 conlecta ex tuguriis Numidarum: ad hoc finitum is imperat, 5
 qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum
 quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto fo-
 rent, praedicit: ipse ex flumine, quam proxumam oppido 6
 aquam esse supra diximus, iumenta onerat: eo modo in-
 structus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci 7
 ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munita-
 que sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut
 ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea conmea- 8
 tus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova de-
 ditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia 9
 magis usi, eaque res multum animis eorum addidit: nam
 rati sese deis immortalibus curae esse. Deinde postero die
 contra opinionem Iugurthae ad Thalam pervenient. Oppi- 10
 dani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna
 atque insolita re perculti, nihilo segnus bellum parare:
 idem nostri facere. Set rex, nihil iam infectum Metello 76
 credens, quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, de-
 niique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
 cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu pro-
 fugit, neque postea in ullo loco amplius uno die aut una
 nocte moratus, simulabat sese negoti gratia properare: ce-
 terum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate pu-
 tabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi.
 At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum 2
 et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia
 circumvenit. Deinde locis ex copia maxume idoneis vineas 3
 agere, aggerem iacere [et] super aggerem inpositis tur-
 ribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani fe- 4
 stinare parare: prorsus ab utrisque nihil relicum fieri.
 Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, 5
 post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo
 potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ei postquam 6
 murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum
 atque argentum et alia quae prima ducuntur domum regiam
 conportant: ibi vino et epulis onerati illaque et domum et

semet igni conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

77 Set pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, hominem nobilem factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratum neque leges valerent: ni id festinaret, 2 in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli [Iugurthini] ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatem- 10 3 que rogatum. Deinde, ubi ea inpetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti. Emissae eo cohortes Ligurum quattuor et G. Annius praefectus. 15

78 Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re in- 2 ditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, inpares magnitudine, pari natura: quorum proxima terrae preealta sunt, cetera, uti fors tulit, alta alia, alia in tempestate 3 vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum harenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur: Syrites ab tractu 4 nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa conubio 25 Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiā multi vastique loci erant,

79 Set quoniam in eas regiones per Leptitanorum negotia 30 venimus, non indignum videtur egregium atque memorabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem 2 [nos] locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africa imperitabant, Curenenses quoque magni atque 3 opulentī fuere. Ager in medio harenosus, una specie: 35 neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret. Quae res eos in magno diurnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adriverant, veriti

ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsonem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo 5 fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Curenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tem- 6 pestas haut secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus harenam 10 humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque inplere solet, ita prospectu impedito morari iter. Postquam Cure- 7 nenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle 15 quam victi abire. Set cum Poeni aliam conditionem, tantum 8 modo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem conditione sese quem in locum vellent processuros. Philaeni conditione probata seque vi- 9 tamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti. 20 Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras con- 10 secravere, aliisque illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum con- 80 tra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis pro- fectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incul- tumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum 2 multitudinem in unum cogit ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria 30 facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis mune- 3 ribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem adgressus inpellit, uti advorsus Roma- nos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, 4 quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romanam miserat 35 foedus et amicitiam petitum: quam rem opportunissimum 5 incepto bello pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea 6 Iugurthae filia Bocco nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus

- quisque, quam plurimas uxores, denas alii alii plures habent, set reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles sunt.
- 81 Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi animum oratione adcedit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eandem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorsa sint: tum sese, paulo ante Carthaginiensis, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore. Eis atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituant, quod ibique ***** Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Iugurtha ratus aut capta urbe operae precium fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certatuos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.
- 82 Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haut procul ab Cirta castris munitis reges operitur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.
- 2 Interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat. Quibus rebus supra bonum aut honestum percussus, neque lacrumas tenere neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia adensem esse, multi quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum est illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum neque tam anxie latrum suisse, si adempta provincia alii quam Mario tradiceretur.
- 83 Igitur eo dolore impeditus et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniuncti-

genda, quae potior bello esset, et quamquam opibus suis consideret, tamen non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere: non in eiusdem potestate initium eius et finem esse: incipere 5 cuivis, etiam ignavo, licere, deponi cum victores velint: proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide 2 verba facit: sese pacem cupere, set Iugurthae fortunarum misereri: si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rur- 3 sus imperator contra postulata Bocchi nuntios mittit: ille 10 probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nuntiis tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe con- 84 sul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus ius- 15 sit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare, singulos modo modo univorsos laedere: dicti- tare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia prae- 20 terea magnifica pro se et illis dolentia. Interim quae bello 2 opus erant prima habere: postulare legionibus subplemen- 25 tum, auxilia a populis et regibus sociisque arcessere, prae- terea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos adcire, et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, 3 quinquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat: 25 ceterum subplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebei militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Set ea res frustra sperata: 4 tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese 30 quisque praeda locupletem fore, victorem domum redditurum, alia huiuscmodi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius adrexerat. Nam postquam omnibus 5 quae postulaverat decretis milites scribere volt, hortandi causa simul et nobilitatem uti consueverat exagitandi con- 35 tionem populi advocavit, deinde hoc modo disseruit:

'Scio ego, Quirites, plerosque non eisdem artibus im- 85 perium a vobis pêtere, et postquam adepti sunt gérere: pri- 30 mo industrios subplicis modicos esse, dein per ignaviam

2 et superbiam aetatem agere. Set mihi contra ea videtur: nam quo pluris est univora res publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec
 3 peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vostro negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario
 parcere, cogere ad militiam eos quos nolis offendere, domi
 forisque omnia curare, et ea agere inter invidos occursan-
 4 tis factiosos opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii
 si deliquerent, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec
 5 praeidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas
 necesse est virtute et innocentia tutari: nam alia infirma
 sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me con-
 vorsa esse, aequos bonosque favere — quippe mea bene
 facta rei publicae procedunt —, nobilitatem locum inva-
 6 dendri quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, uti neque
 7 vos capiamini et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a puer-
 ritia fui, uti omnis labores et pericula consueta habeam.
 8 Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta
 9 mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile
 est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese pro-
 bos simulaverentur: mihi, qui omnem aetatem in optimis arti-
 bus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vertit.
 10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem
 nobilitas aegerrume tulit. Quaesum, reputate cum animis
 vostris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo
 nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem
 veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi:
 scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet festinet, su-
 11 mat aliquem ex populo monitorem offici sui. Ita plerumque
 evenit, uti quem vos imperare iussistis, is [sibi] impera-
 12 torem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui post-
 quam consules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum
 militaria praecepta legere coepérint: praeposteri homines:
 nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu
 13 prius est. Conparate nunc, Quirites, cum illorum superbia
 me hominem novom. Quae illi audire aut legere solent,
 eorum partem vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ea

ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta 14
 pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum igna-
 viam: mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego 15
 naturam unam et communem omnium existumo, set fortis-
 sum quemque generosissimum. Ac si iam ex patribus 16
 Albini aut Bestiae quaeri possit, mene an illos ex se gigni
 maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam
 optumos voluisse? Quod si iure me despiciunt, faciant idem 1
 maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit.
 Invident honori meo: ergo invideant labori innocentiae, pe- 18
 riculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum 19
 homines corrupti superbia ita aetatem agunt quasi vostros
 honores contemnant, ita hos petunt quasi honeste vixerint.
 Ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, 20
 ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam, cum 21
 apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione
 maiores suos extollunt: eorum fortia facta memorando cla-
 riores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita 22
 illorum preclarior, tanto horum socordia flagitosior. Et 23
 profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi
 lumen est, neque bona neque mala eorum in occulto pati-
 tur. Huiusc rei ego inopiam fateor, Quirites: verum, id quod 24
 multo preclarior est, meam facta mihi dicere licet. Nunc
 videte quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adro- 25
 gant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines
 non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe pe-
 perisse melius est quam acceptam conrupisse.
 Evidem ego non ignorō, si iam mihi respondere velint, 26
 abunde illis facundiam et conpositam orationem fore. Set
 in vostro maximo beneficio cum omnibus locis me vos-
 que male dictis lacerat, non placuit reticere, ne quis mo-
 destiam in conscientiam duceret. Nam me quidem ex animi 27
 mei sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse
 est bene praedicent, falsa vita moresque mei superant. Set 28
 quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum
 honorem et maximum negotium inposuistis, etiam atque
 etiam reputate, num eorum paenitendum sit. Non possum 29
 fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus ma-

iorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas vexillum
 phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices ad dorso
 pectore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non he-
 reditate reicta, ut illa illis, set quae egomet meis pluru-
 mis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita 5
 verba mea: parvi id facio: ipsa se virtus satis ostendit: illis
 artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque
 litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe
 33 quae ad virtutem doctoribus nihil profuerant. At illa multo
 optuma rei publicae doctus sum: hostem ferire, praesidium 10
 agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
 tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam
 34 et labore tolerare. Eis ego praeceptis milites hortabor:
 nec illos arte colam, me opulenter, neque gloriam meam,
 35 labore illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. 15
 Namque cum tute per mollitiam agas, exercitum subplicio
 36 cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque
 talia maiores vostri faciendo seque remque publicam cele-
 37 bravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos
 illorum aemulos contemnit et omnis honores non ex merito, 20
 38 set quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines super-
 bissum procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat,
 illis reliquere, divitias imagines, memoriam sui praeclararum:
 virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur
 39 dono neque accipitur. Sordidum me et in cultis moribus 25
 aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrio-
 nem ullum, neque pluris preci cocum quam vilicum habeo.
 40 Quae mihi lubet confiteri, Quirites. Nam ex parente meo
 et ex aliis sanctis viris ita accepi: munditas mulieribus, viris
 labore convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae 30
 quam divitiarum esse: arma, non supellectilem decori esse. *bns*
 41 Quin ergo quod iuvat, quod carum aestuant, [Id semper
 faciant: ament potent: ubi adulescentiam habuere, ibi se-
 nectutem agant, [in conviviis], dediti ventri et turpissumae
 parti corporis] sudorem pulverem et alia talia relinquant 35
 42 nobis, quibus illa epulis iocundiora sunt. Verum non ita
 est. Nam ubi se [omnibus] flagitiis dēdecorāvēre, turpissimi
 43 viri bonorum praemia erectum eunt. Ita iniustissime luxu-

ria et ignavia, pessimae artes, illis qui coluere eas nihil officiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, inperitiam, [atque] superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens, set mehercule magis strenuus quam felix. Nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum adtrita est. Quam ob rem vos, quibus militaris actas est, admittimini mecum et capessite rem publicam: neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine aut in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto deis iuvantibus omnia matura sunt, victoria praeda laus. Quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat. Etenim nemo ignavia immortalis factus est, neque quisquam parens liberis uti aeterni forent optavit, magis uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent: nam strenuis abunde dictum puto.

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebei animos adrectos videt, propere conmeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficiisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, set uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo generere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum precio honesta videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero quam decretum erat in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato: nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

- 87 Set consul expletis legionibus cohortibusque auxiliariis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur, proelia multa, ceterum le-
2 via, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pug-
nae adesse: videre fugientis capi aut occidi, fortissimum quemque tutissimum, armis libertatem, patriam parentisque
3 et alia omnia tegi, gloriam atque dvitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis facta.
- 4 At reges, ubi de adventu Mari cognovere, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurtha placuerat, speranti mox effusos hostis invadi posse: Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.
- 88 Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissumis animis accipitur, plebi patribusque, postquam invidia deceserat, iuxta carus.
- 2 Set Marius in pigre prudenterque suorum et hostium res pariter adtendere, cognoscere quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe adgressus in itinere fuderat, ipsumque regem haut procul ab oppido Cirta armis exuerat.
- 4 Quae postquam gloria modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
25 vorsum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut 5 proelio certaturum. Nam Bocchus nuntios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam: ne quid ab se ho-
6 stile timeret. Id simulaveritne quo improvisus gravior acci-
deret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare so-
89 litus, parum exploratum est. Set consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi alia metu aut 2 praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Set ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera adgredi tempus visum est.

Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque 4
 valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libus me-
 morabatur. Eius cives apud Iugurtham inmunes, leviimpe-
 rio et ob ea fidelissimi habebantur, muniti advorsum ho-
 stis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam
 multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido pro-
 pinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta ser-
 pentibus, quarum vis, sicuti omnium ferarum inopia cibi
 acrior, ad hoc [natura serpentium, ipsa pernitiosa] siti magis
 quam alia re ascenditur. Eius potiundi Marium maxuma 6
 cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res
 aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam magna gloria
 ceperat, haut dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud
 Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsen-
 ses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera
 pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, qua procul 7
 a mari incultius agebatur, eo facilius tolerabatur, quia Nu-
 midae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
 salem neque alia irritamenta gulæ quaerebant: cibus illis 8
 20 advorsus famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae
 erat. Igitur consul omnibus exploratis, credo deis fretus, 90
 — nam contra tantas difficultates consilio satis providere
 non poterat: quippe etiam frumenti inopia temptabatur, quia
 Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student et quod-
 cumque natum fuerat iussu regis in loca munita contule-
 rant, ager autem aridus et frugum vacuos ea tempestate:
 nam aestatis extremum erat — tamen pro rei copia satis
 providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus 2
 praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit, A.
 30 Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
 Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire iubet,
 dicitque se praedabundum post paucos dies eodem venturum.
 Sic incepto suo occultato pergit ad flumen Tanain. Ceterum 91
 in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item tur-
 mas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres ut fierent
 curabat: simul inopiam frumenti lenire et ignaris omnibus
 parare, quae mox usu forent: denique sexto die, cum ad
 flumen ventum est, maxuma vis utrium effecta. Ibi castris 2

levi munimento positis milites cibum capere atque uti simul
 cum occasu solis egrederentur paratos esse iubet: omnibus
 3 sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta onerare. Dein
 postquam tempus visum, castris egreditur noctemque totam
 itinere facto consedit: idem proxuma facit: dein tertia multo 5
 ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa
 non amplius duum milium intervallo, ibique quam occul-
 4 tissime potest cum omnibus copiis operitur. Set ubi dies
 coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido
 egressi, repente omnem equitatum et cum eis velocissimos 10
 pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet:
 deinde ipse intentus propere sequi neque milites praedari
 5 sinere. Quae postquam oppidanis cognovere, res trepidae,
 metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra
 moenia in hostium potestate coegere uti ditionem facerent. 15
 6 Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfici,
 7 alii omnes vaenum dati: praeda militibus divisa. Id facinus
 contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admis-
 sum, set quia locus Iugurthiae opportunus, nobis aditu diffi-
 cilis, genus hominum mobile insidum, [ante] neque benefi- 20
 cio neque metu coercitum.

92 Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incom-
 modo fecit, magnus et clarus antea, maior atque clarior
 2 haber coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahe-
 bantur: milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, 25
 ad caelum ferre, Numidae magis quam mortalem timere,
 postremo omnes, socii atque hostes, credere illi aut mentem
 divinam esse aut deorum nutu cuncta portendi.

3 Set consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida per-
 git, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, *deserta* prop- 30
 ter Capsenium miserias, igni conrumpit: luctu atque caede
 4 omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac pleris-
 que exercitu incruento, aliam rem adgreditur, non eadem
 asperitate qua Capsenium, ceterum haut secus difficilem.

5 Namque haut longe a flumine Muluccha, quod Iugur- 35
 thae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram pla-
 nitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in in-
 mensum editus, uno per angusto aditu relicto: nam omnis

a natura velut opere atque consulto paeceps. Quem lo- 6
cum Marius, quod ibi regis thensaui erant, summa vi ca-
pere intendit. Set ea res forte quam consilio melius gesta. 7
Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis fru-
5 menti et fons aquae, aggeribus turribusque [et aliis machi-
nationibus] locus importunus, iter castellanorum angustum
admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur: nam cum eae paulo processerant,
igni aut lapidibus conrumpabantur: milites neque pro opere
10 consistere propter iniuitatem loci, neque inter vineas sine
periculo administrare: optumus quisque cadere aut sauciari,
ceteris metus augeri. At Marius multis diebus et laboribus 93
consumptis anxius trahere cum animo suo, omittentne in-
ceptum, quoniam frustra erat, an fortunam operiretur, qua
15 saepe prospere usus fuerat. Quae cum multos dies noc- 2
tisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohorti-
bus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haut procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus
erat, animum adsortit inter saxa repentis cocleas: quarum
20 cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio le-
gundi paulatim prope ad summum montis egressus est. Ubi 3
postquam solitudinem intellectus, more ingeni humani cupido
difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo loco grandis 4
ilex coaluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
25 atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura
fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus
in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti
proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui 5
fore ducebat, eadem regreditur, non temere uti escenderat,
30 set temptans omnia et circumspiciens. Itaque Marium pro- 6
pere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escen-
derat, castellum temptet: pollicetur sese itineris periculique
ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum ex 7
praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat,
35 ita rem difficilem aut facilem nuntiavere: consulis animus
tamen paulum adrectus. Itaque ex copia tubicinum et, 8
cornicinum numero quinque quam velocissimos delegit, et
cum eis, praesidio qui forent, * * * * * quattuor

centuriones, omnisque Liguri parere iubet, et ei negotio
 94 proximum diem constituit. / Set ubi ex praecepto tempus
 visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ce-
 terum illi, qui escensuri erant, praedocti ab duce, arma
 ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti
 prospectus nisusque per saxa facilius foret: super terga
 gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gra-
 tia simul et offensa quo levius streperent. Igitur praegre-
 diens Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant la-
 queis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escenderent, 10
 interdum timidos insolentia itineris levare manū: ubi paulo
 asperior adscensus erat, singulos p[ro]ae se inermos mittere,
 deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nisu vide-
 bantur, potissimum temptare, ac saepius eadem adscendens
 descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam 15
 3 addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum
 pervenient, desertum ab ea parte, quod omnes, sicut aliis
 diebus, advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis
 quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos
 proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et 20
 ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et
 simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus-
 4 terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum sub-
 vorsis, item incensis non castelli moenibus sese tutabantur,
 set pro muro dies noctisque agitare, male dicere Romanis
 ac Mario vaecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae
 5 servitium mirari, secundis rebus feroce esse. Interim om-
 nibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utri-
 que vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certanti-
 bus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et 30
 pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque
 muro proximus erat, postremo cuncti, armati inermesque.
 6 Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac
 plerosque tantum modo sauciare, dein super occisorum
 corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, ne-
 7 que quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta
 Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

95 Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum

magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret Romae relictus erat. Set quoniam nos tanti viri 2 res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et L. Sisenna, optume et diligentissime omnium qui eas res dixerunt persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur.

Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit familia iam 3 prope extincta maiorum ignavia, litteris Graecis et Latinis iuxta atque doctissimi eruditus, animo ingenti: cupidus voluptatum, set gloriae cupidior, otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus callidus et amicitia facilis, ad simulanda ac dissimulanda negotia altitudine ingenii incredibilis: multarum rerum ac maxime pecuniae largitor. Atque illi, felicissimo omnium ante civilem 4 victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multi que dubitavere fortior an felicior esset: nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat an pigeat magis disserere.

Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in Afri- 96 cam atque in castra Mari cum equitatu venit, rufus antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestibus factus est. Ad hoc milites benigne adpellare: multis 2 rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, 25 set ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere, magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: ioca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam 30 boni famam laedere: tantum modo neque consilio neque manu priorem alium pati, plerosque antevenire. Quibus 4 rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliquosque locos 97 munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat, 35 ad Bocchum nuntios misit, quam primum in Numidiam copias adduceret: proeli faciundi tempus adesse. Quem ubi 2 cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proximos eius donis conrupit,

ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum conpositum foret. Eo praemio inlectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham adcedit.

3 Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in hiberna proficiscentem, vix decuma parte die relicua invadunt, rati noctem quae iam aderat et victis sibi munimento fore et si vicissent nullo impedimento, quia locorum scientes erant, contra Romanis utrumque casum in tenebris 4 difficiliorum fore. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proeli, set catervatim, uti quosque fors congregaverat, in nostros incur- 5 runt: qui omnes trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocino magis quam proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites peditesque permixti caedere alii, alii 20 obtruncari, multi contra aduersos acerrume pugnantes ab tergo circumveniri: neque virtus neque arma satis tegere, quia hostes numero plures et undique circumfusi erant: denique Romani veteres novique [et ob ea scientes belli], si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere atque ita 25 ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim 6 sustentabant. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, set cum turma sua, quam ex fortissimis magis quam familiarissimis paraverat, vagari passim ac modo laborantibus suis succur- 30 rere, modo hostis, ubi confertissimi obstiterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare conturbatis 2 omnibus non poterat. Jamque dies consumptus erat, cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant, 3 noctem pro se rati acrius instare. Tum Marius ex copia 35 rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum ample, fons aquae magnus erat alter usui

opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum 4 equitibus noctem agitare iubet: ipse paulatim dispersos milites neque minus hostibus conturbatis in unum contrahit, 5 dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci 5 difficultate coacti, proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, set utroque colle multitudine circumdato effusi consedere. Dein crebris ignibus factis plerumque 6 noctis barbari more suo laetari exultare, strepere 10 vocibus, et ipsi duces feroce, quia non fugerant, pro victoribus agere. Set ea cuncta Romanis ex tenebris et edi- 7 tioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant. Plu- 99 rum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per 15 vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de improviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere [iubet]. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili 20 sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere, neque omnino facere aut providere quicquam poterant: ita 3 cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instantibus, tumultu formidine quasi vaecordia ceperat. Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta, 25 pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. Nam somno et metu insolito impedita fuga.

Dein Marius uti cooperat, in hiberna ***** prop- 100 ter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat. Neque tamen Victoria socors aut insolens factus, set pariter 30 atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere: Sulla 2 cum equitatu apud dextum, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat: perfugae, minume cari et regionum scienciam 35 tissumi, hostium iter explorabant. Simul consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis adesse, laudare et increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites 4 cogebat: neque secus atque iter facere, castra munire, ex-

cubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites ex auxiliariis mittere, praeterea alios super vallum [in munimentis] locare, vigilias ipse circumire, non tam dissidentia futura quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius ⁵ illoque aliisque temporibus [Iugurthini belli] pudore magis quam malo exercitum coērcebant: quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisse: nisi tamen res publica pariter ac saevissimo imperio bene atque ¹⁰ decore gesta.

101 Igitur quarto denique die haut longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostis adesse intellegitur. Set quia divorsi redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus ¹⁵ quonam modo aciem instrueret, nullo ordine conmutato ad vorsum omnia paratus ibidem operitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus ⁴ ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes adtigerant, cohortatus ²⁰ suos turmatim et quam maxume confertis equis ipse alii que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et si qui in manus venerant obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat neque in priore ²⁵ pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurumis erat. Dein Numida cognito Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convertit: ibi Latine, nam apud Numantium loqui didicerat, exclamat nos ³⁰ stros frusta pugnare: paulo ante Marium sua manu interfectum: simul gladium sanguine oblitem ostendere, quem in pugna satis in pigre occiso pedite nostro cruentaverat. Qued ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide ⁷ nunti torrentur, simulque barbari animos tollere et in perculos Romanos acrius incedere. Iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur.

At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam 9
 victoriam retinere cupit circumventus ab equitibus, dextra
 sinistra omnibus occisis solus inter tela hostium vitabundus
 erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus adcurrit 10
⁵ auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam
 undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis paten- 11
 tibus: se qui fugere, occidi capi: equi atque viri adflicti, ac
 multi vulneribus acceptis neque fugere posse neque quietem
 pati, niti modo ac statim concidere: postremo omnia,
¹⁰ qua visus erat, constrata telis armis cadaveribus, et inter
 ea humus infecta sanguine.

Post ea loci consul haut dubie iam victor pervenit in 102
 oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post 2
 diem quintum quam iterum barbari male pugnaverant legati
¹⁵ a Bocche veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos
 quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se et de populi
 Romani commodo cum eis disserere. Ille statim L. Sullam 3
 et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant, ta-
 men placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut
²⁰ avorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius adcen-
 derent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio 4
 concessum, pauca verba huiuscmodi locutus:

'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te tales 5
 virum dei monuere uti aliquando pacem quam bellum mal-
 les neu te optimum cum pessimo omnium Iugurtha mis-
 cendo conmaculares, simul nobis demeres acerbam neces-
 situdinem, pariter te errantem atque illum sceleratissimum
 persecui. Ad hoc populo Romano iam a principio imperi 6
 melius visum amicos quam servos quaerere: tutiusque rati-
³⁰ volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla oppor- 7
 tunior nostra amicitia, primum quia procul absumus, in
 quo offensae minimum, gratia par ac si prope adesse-
 mus, dein quia parentis abunde habemus, amicorum neque
 nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam 8
²⁵ a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad
 hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala per-
 pessus es. Set quoniam humanarum rerum Fortuna plera- 9
 que regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram

te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque uti
 10 coepisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius
 11 errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum de-
 mittre, numquam populum Romanum beneficiis victum esse:
 nam bello quid valeat tute scis.'

12 Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca pro
 delicto suo verba facit: se non hostili animo, set regnum
 13 tutantem arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi lu-
 gurham expulerit; iure belli suam factam: eam vastari a
 14 Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam lega- 10
 tis repulsum ab amicitia: ceterum vetera omittere, ac tum,
 15 si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum. Dein
 copia facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha
 cognita legatione Sullae et Manli, metuens id quod para-
 batur, donis conruperat. 15

103 Marius interea exercitu in hibernaculis composito cum
 expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca
 sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis
 praesidium inposuerat.

2 Tum rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duo- 20
 bus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos
 inconruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessa-
 riorum quinque delegit, quorum et fides cognita et inge-
 3 nia validissima erant: eos ad Marium ac deinde, si pla-
 ceat, Romam legatos ire iubet: agundarum rerum et quo- 25
 cumque modo belli conponendi licentiam [illis] permittit.
 4 Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur, deinde
 in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatiique pa-
 vidi sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in ex-
 5 pitionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille 30
 non pro vanis hostibus, uti meriti erant, set adcurate ac
 liberaliter habuit: qua re barbari et famam avaritiae Ro-
 manorum falsam et Sullam ob munificentiam in sese amicum
 6 rati. Nam etiamtum largitio multis ignorata erat: muni-
 ficus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in be- 35
 7 nignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi pa-
 tefaciunt: simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi
 adsit: copias fidem magnitudinem regis sui et alia, quae

aut utilia aut benivolentiae esse credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem operiuntur.

Marius ubi infecto quod intenderat negotio Cirtam re- 104
 diit et de adventu legatorum certior factus est, illosque et Sullam ad Uticam venire iubet, item L. Bellenum praetorem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibus-
 cum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas Romam 2
 10 eundi sit ab consule, interea induciae postulabantur. Ea
 Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, sci-
 licet ignari rerum humanarum, quae fluxae et mobiles in
 advorsa semper mutantur. Ceterum Mauri inpetratis om- 3
 nibus tres Romam profecti sunt cum Gn. Octavio Rusone,
 15 qui quaestor stipendium in Africam portaverat, duo ad re-
 gem redeunt. Ex eis Bocchus cum cetera, tum maxime
 benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romaeque 4
 legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere
 lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus potentibus hoc
 20 modo respondet: 'Senatus et populus Romanus benefici et
 iniuria memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam pae-
 nitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum
 meruerit.'

Quibus rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario pe- 105
 25 tiverat, uti ad se mitteret Sullam, cuius arbitratu de com-
 munibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio 2
 equitum atque [peditum, item] funditorum Balearium: praet-
 era iere sagittarii et cohors Paeligna cum velitaribus ar-
 mis, itineris properandi caussa, neque eis secus atque aliis
 30 armis advorsus tela hostium [quod ea levia sunt] muniti.
 Set in itinere quinto denique die Volux, filius Bocchi, repente 3
 in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese
 ostendit, qui temere et effuse eentes Sullae akiisque omni-
 bus et numerum vero ampliorem et hostiles metum efficie-
 35 bant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela temptare 4
 intendere: timor aliquantus, set spes amplior, quippe victo-
 ribus et advorsus eos quos saepe vicerant. Interim equites 5
 exploratum praemissi rem, uti erat, quietam nuntiant. Volux 106

adveniens quaestorem adpellat dicitque se a patre Boccho
 obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et
 proximum diem sine metu coniuncti eunt. Post ubi castra
 locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pa-
 vens ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus co-
 gnitum, Iugurtham haut procul abesse: simul uti noctu
 clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo
 feroci negat se totiens fusum Numidam pertimescere: vir-
 tuni suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset,
 mansurum potius quam proditis, quos ducebat, turpi fuga 10
 incertae ac forsitan post paulo morbo interiturae vitae par-
 ceret. Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficisceren-
 tur, consilium adprobat, ac statim milites coenatos esse
 in castris ignisque quam creberrimos fieri, dein prima vi-
 gilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fassis 15
 omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum
 equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter duum milium in-
 tervallo ante eos consedisse. Quod postquam auditum est,
 tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos
 a Voluce et insidiis circumventos, ac fuere, qui dicent 20
 manu vindicandum neque apud illum tantum scelus inultum
 relinquendum. At Sulla, quamquam eadem existumabat,
 tamen ab iniuria Maurum prohibet: suos hortatur uti for-
 tem animum gererent: saepe antea paucis strenuis advor-
 sum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio 25
 minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam de-
 cere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium
 petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad ho-
 stis vortere. Dein Volucem, quoniam hostilia faceret,
 Iovem maximum obtestatus ut sceleris atque perfidiae Boc- 30
 chi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans
 orare ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate
 Iugurthae, cui videlicet speculanti iter suum cognitum esset:
 ceterum quoniam neque ingentem multitudinem haberet et
 spes opesque eius ex patre suo penderent, credere illum 35
 nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: qua re
 optumum factu videri, per media eius castra palam trans-
 ire: sese vel praemissis vel ibidem relicitis Mauris solum

cum Sulla iturum. Ea res, uti in tali negotio, probata, ac 6 statim profecti, quia de improviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha incolumes transeunt. Deinde paucis die- 7 bus quo ire intenderant perventum est.

Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, mul- 108 tum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, post- quam Sullam accitum audierat, orator et subdole specula- tum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere inpar [nam 10 pater eius ex concubina ortus erat], Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque. Quem Bocchus fidum esse Ro- 2 manis multis ante tempestatibus expertus, illico ad Sullam nuntiatum mittit, paratum sese facere quae populus Roma- nus vellet: conloquio diem locum tempus ipse delegeret: 15 consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Iugur- thae legatum pertimesceret, ***** quo res communis li- centius gereretur: nam ab insidiis eius aliter caveri nequi- visse. Set ego conperior Bocchum magis Punica fide quam 3 ob ea quae praedicabat simul Romanum et Numidam spe 20 pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere soli- tum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidi- nem advorsum nos, metum pro nobis suasisse. Igitur Sulla 109 respondit pauca coram Aspare locuturum, cetera occulte, aut nullo aut quam paucissimum praesentibus: simul edocet 25 quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, con- 2 gressi, dicit se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti preecep- 3 tum fuerat, post diem decumum redire iubet: ac nihil etiam- tum decrevisse, set illo die responsurum. Deinde ambo in 4 sua castra digressi sunt. Set ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur: ab utroque tantum modo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit: 35 'Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus in 110 hac terra et omnium quos novi privato homini gratiam de- berem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis oran- 2 tibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id in- 3 minutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor: fuerit mihi

eguisse aliquando tuae amicitiae, qua apud animum meum
 4 nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma viros pecuniam, postremo quicquid animo lubet, sume utere, et quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris: semper apud me integra erit: denique nihil me sciente frustra voles.
 5 Nam, ut ego aestumo, regem armis quam munificentia vinci
 6 minus flagitosum est. Ceterum de re publica vostra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui: at finis
 7 meos aduersum armatos armis tutatus sum. Id omitto,
 quando vobis ita placet: gerite, quoad voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit,
 8 non egrediar, neque [id] intrare Iugurtham sinam. Praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haut repulsus abibis.'

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace et com-
 munibus rebus multis disseruit: denique regi patefecit: quod polliceretur, senatum et populum Romanum, quoniam armis amplius valuisserent, non in gratiam habituros: faciendum esse aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videtur: id adeo in promptu esse, quoniam copiam Iugurthae haberet: quem si Romanis tradidisset, fore ut illi plurimum deberetur: amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam
 2 nunc peteret, ultro tunc adventuram. Rex primo negitare:
 cognationem, adfinitatem, praeterea foedus intervenisse:
 ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos
 avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant.
 3 Denique saepius fatigatus lenitur et ex voluntate Sullae om-
 4 nia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem,
 cuius Numida defessus bello avidissimus erat, quae utilia
 visa constituunt. Ita conposito dolo digrediuntur.
 30

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, ad-
 pellat dicitque: sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse
 conditionibus bellum poni: quam ob rem regis sui senten-
 2 tiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae profici-
 tur, deinde ab illo cuncta edoctus properato itinere post
 diem octavum redit ad Bocchum et ei nuntiat: Iugurtham cu-
 pere omnia, quae imperarentur, facere, set Mario parum con-
 fidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem con-

ventam frustra fuisse: ceterum Bocchus si ambobus con-
sultum et ratam pacem vellet, daret operam ut una ab
omnibus quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi
Sullam traderet: cum talem virum in potestatem habuisset,
6 tum fore uti iussu [senatus aut] populi [Romani] foedus
fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia set ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri.

Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit: 113
ceterum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. Set
10 plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles,
saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco consti- 2
tuto, in conloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sul-
lam modo, modo Iugurthae legatum adpellare, benigne ha-
bere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bo-
15 nae pleni esse. Set nocte ea, quae proxuma fuit ante diem 3
conloquio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim in-
mutata voluntate remotis dicitur secum ipse multum agi-
tavisse, voltu et oculis pariter atque animo varius [quae
scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse]. Tamen 4
20 postremo Sullam accersi iubet et ex illius sententia Numi-
dae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit et ei nuntia- 5
tum est Iugurtham haut procul abesse, cum paucis amicis et
quaestore nostro quasi obvius honoris causa procedit in
tumulum facillum visu insidianibus. Eodem Numida 6
25 cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, ad-
cedit ac statim signo dato undique simul ex insidiis inva-
ditur. Ceteri obtruncati: Iugurtha Sullaे viñctus traditur 7
et ab eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
80 Q. Caepione et Gn. Manlio male pugnatum: quo metu Italia
omnis contremuit. Illimque usque ad nostram memoriam 2
Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse,
cum Gallis pro salute, non pro gloria certari. Set post- 3
quam bellum in Numidia confectum et Iugurtham Romam
35 vincutum adduci nuntiatum est, Marius consul absens factus
est et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Ianuariis
magna gloria consul triumphavit. Et ea tempestate spes at- 4
que opes civitatis in illo sitae.

ORATIONES ET EPISTULAE
EX
HISTORIIS EXCERPTAE.

M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio contra Sullam.

1 Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras gentis maxumi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae ipsi nefanda existumatis, ea parum credundo de aliis circumveniamini, — praesertim cum illi spes omnis in sce- 5 lere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit, quo captis libertatis curam miseria eximat — aut, si provideritis, in 2 vitandis periculis magis quam ulciscendo teneamini. Satellites quidem eius, homines maxumi nominis, optumis ma- 10 iorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum mercedem dant et utrumque per in- 3 iuriam malunt quam optumo iure liberi agere: praeclara Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti 4 ad ea, quae maiores virtute peperere, subvortunda. Nam 15 quid a Pyrrho Hannibale, Philippoque et Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes, neu cui 5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade neque consulum et aliorum principum, quos fortuna belli 20 consumpserat, satiatus, set tum crudelior, cum plerosque 6 secundae res in miserationem ex ira vortunt. Quin solus omnium post memoriam humani generis subplicia in post futuros conposuit, quis prius iniuria quam vita certa esset:

pravissumeque per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit,
dum vos metu gravioris serviti a repetunda libertate ter-
remini.

Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia 7
5 vostra penes illos sint: non prolatandum neque votis pa-
randa auxilia: nisi forte speratis taedium iam aut pudorem
tyrannidis Sullae esse et eum per scelus occupata pericu-
losius dimissurum. At ille eo processit, ut nihil gloriosum 8
nisi tutum et omnia retinendae dominationis honesta ex-
10 istumet. Itaque illa quies et otium cum libertate, quae 9
multi probi potius quam laborem cum honoribus capes-
sebant, nulla sunt: hac tempestate serviendum aut im-
peritandum, habendus metus est aut faciendum, Quirites.
Nam quid ultra? quaeve humana superant aut divina in- 11
15 polluta sunt? Populus Romanus, paulo ante gentium mo-
derator, exutus imperio gloria iure, agitandi inops despe-
ctusque ne servilia quidem alimenta relicua habet. Socio- 12
rum et Latii magna vis civitate pro multis et egregiis
factis a vobis data per unum prohibentur, et plebei in-
20 noxiae patrias sedes occupavere pauci satellites, merce-
dem scelerum. Leges iudicia aerarium, provinciae reges 13
penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul 14
humanas hostias vidistis et sepulcra infecta sanguine civili.
Estne viris relicui aliud quam solvere iniuriam aut mori 15
25 per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem na-
tura vel ferro saeptis statuit, neque quisquam extremam
necessitatem nihil ausus nisi muliebri ingenio expectat.
Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia turbarum 16
queror, et bellum cupiens, qui iura pacis repeto. Scilicet 17
30 quia non aliter salvi satisque tuti in imperio eritis, nisi Veti-
tius Picens et scriba Cornelius aliena bene parta prodege-
rint: nisi adprobaris omnes proscriptionem innoxiorum
ob divitias, cruciatus virorum inlustrium, vastam urbem
fuga et caedibus, bona civium miserorum quasi Cim bri-
35 cam praedam vaenum aut dono datam. At obiectat mihi 18
possessiones ex bonis proscriptorum: quod quidem scele-
rum illius vel maximum est, non me neque quemquam
omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atqui illa,

- quae tum formidine mercatus sum, precio soluto iure dominus, tamen restituo, neque pati consilium est ullam ex 19 civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conserentis inter se Romanos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa. Scelerum 5 et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria numeret et, si liceat, avidius fecerit.
- 20 Neque iam quid existumetis de illo, set quantum audieatis vereor: ne alius alium principem expectantes ante 10 capiamini — non opibus eius, quae fuitiles et corruptae sunt, set vostra socordia, quam captum ire licet et 21 quam audeas tam videri felicem. Nam praeter satellites conmaculatos quis eadem volt, aut quis non omnia mutata praeter victorem? Scilicet milites, quorum sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum, divitiae partae sunt. An quibus praelatus in magistratibus capiundis Fusidius, 22 ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maxumam mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et labores nihil praeter tyrannum quae- 20 situm est. Nisi forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt, per arma conditam a maioribus suis, utique iura et iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque 24 invidiam suam, praemia penes paucos intellegerint. Qua re 25 igitur tanto agmine atque animis incedit? Quia secundae res mire sunt vitiis optentui: quibus labefactis quam formidatus est tam contemnetur: nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et paricidio suo nomina indidit: neque aliter rem publicam et belli finem ait, nisi maneat 30 expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima, ius iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani 25 fuit. Quae si vobis pax et composita intelleguntur, maxima turbamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite legibus inpositis, accipite otium cum servitio, et tra- 35 dite exemplum posteris ad rem publicam suimet sanguinis 26 mercede circumveniundam. Mihi, quamquam per hoc summum imperium satis quaesitum erat nomini maiorum, digni-

tati atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium pri-
vatas opes facere, potiorque visa est periculosa libertas
quieto servitio. Quae si probatis, adeste, Quirites, et bene 27
iuvantibus divis M. Aemilium consulem ducem et auctorem
5 sequimini ad recipiundam libertatem.

Oratio Philippi in sententia.

Maxime vellem, patres conscripti, rem publicam quie- 1
10 tam esse aut in periculis a promptissimo quoque defendi,
denique prava incepta consultoribus noxae esse. Set contra
seditionibus omnia turbata sunt, et ab eis quos prohibere
magis decebat, postremo quae pessimi et stultissimi de-
crevere, ea bonis et sapientibus facienda sunt. Nam bel- 2
15 lum atque arma, quamquam vobis invisa, tamen quia Le-
pido placent, sumunda sunt: nisi forte cui pacem pree-
stare et bellum pati consilium est. Pro dei boni, qui hanc 3
urbem amissa curia adhuc tegitis, M. Aemilius, omnium
flagitosorum postremus, qui peior an ignavior sit delibe-
20 rari non potest, exercitum obprimundae libertatis habet et
se e contemptu metuendum efficit: vos mussantes et retrac-
ctantes verbis et vatum carminibus pacem optatis magis
quam defenditis neque intellegitis mollitia decretorum vobis
dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure, quoniam 4
25 ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
exercitu adeptus est. Quid ille ob bene facta cepisset,
cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos, 5
qui ad postremum usque legatos, pacem concordiam et
alia huiuscmodi decreverunt, gratiam ab eo peperisse.
30 Immo despecti et indigni re publica habitu praedae loco
aestumantur, quippe metu pacem repetentes, quo habi-
tam amiserant. Evidem a principio, cum Etruriam con- 6
iurare, proscriptos accersi, largitionibus rem publicam
lacerari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia
35 cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae
bene facta extollebant et ignoscendo populi Romani magni-
tudinem auxisse, nusquam etiamtum Lepidum progressum
aiebant, cum privata arma obprimundae libertatis cepisset:

- sibi quisque opes aut patrocinia quaerundo consilium publi-
 7 cum conruperunt. At tum erat Lepidus latro cum caloni-
 bus et paucis sicariis, quorum nemo *non* diurna mercede
 vitam mutaverit: nunc est pro consule cum imperio non
 empto set dato a vobis, cum legatis adhuc iure parenti-
 bus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum con-
 ruptissimi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum con-
 scientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in pace
 turbae sunt: ei tumultum ex tumultu, bellum ex bello se-
 runt, Saturnini olim, post Sulpici, dein Mari Damasippi-
 10 8 que, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria atque omnes
 reliquiae belli adrectae, Hispaniae armis sollicitae, Mithri-
 dates in latere vectigalium nostrorum, quibus adhuc sus-
 tentamur, diem bello circumspicit: quin praeter idoneum
 ducem nihil abest ad subvertendum imperium. 15
- 9 Quod ego vos oro atque obsecro, patres conscripti, ut
 animadvortatis, neu patiamini licentiam scelerum quasi ra-
 biem ad integros contactu procedere. Nam ubi malos piae-
 mia secuntur, haut facile quisquam gratuito bonus est.
- 10 An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro atque 20
 flamma urbem invadat? quod multo proprius est ab eo quo
 agitat statu; quam ex pace et concordia ad arma civilia,
 quae ille aduersum divina et humana omnia cepit, non pro
 sua aut quorum simulat iniuria, set legum ac libertatis
 11 subvertundae. Agitur enim ac laceratur animi cupidine et 25
 noxarum metu, expers consili, inquies, haec atque illa
 temptans, metuit otium odit bellum, luxu atque licentia
 carendum videt — atque interim abutitur vostra socordia.
- 12 Neque mihi satis consili est, metum an ignaviam an de-
 mentiam eam adpellem: qui videmini intuentes tanta mala 30
 quasi fulmenoptare se quisque ne adtingat, set prohibere ne
 13 conari quidem. Et quae so considerate, quam convorsa
 rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia
 palam instruebantur et eo boni malos facile anteibant:
 nunc pax et concordia disturbantur palam, defenduntur 35
 occulte: quibus illa placent in armis sunt, vos in metu.
- 14 Quid expectatis? nisi forte pudet aut piget recte facere.
 An Lepidi mandata animos movere? qui placere ait sua

cuique reddi et aliena tenet, belli iura rescindi cum ipse armis cogat, civitatem confirmari quibus ademptam negat, concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui ex qua omnes discordiae adcensae. Pessume omnium atque 15
 5 invidentissime, tibine egestas civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi armis partum aut per iniuriam. Alterum consulatum petis quasi primum reddideris, bello concordiam quaeris quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque homi-
 10 num neque deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti! Qui quando talis es, maneas in sententia et reti-
 neas arma te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquies ipse, nos in sollicitudine adtineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dei penates civem patiuntur. Perge
 15 qua coeptas, ut quam maturrume merita invenias.

Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando 17
 rem publicam intutam patiemini et verbis arma temptabitis? Dilectus advorsum vos habiti, pecuniae publice et privativ extortae, praesidia deducta atque inposita: ex lu-
 20 bidine leges imperantur, cum interim vos legatos et de-
 creta paratis. Quanto mehercules avidius pacem petieritis,
 tanto bellum acrius erit, cum intelleget se metu magis quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et cae-
 dem civium odisse ait et ob id armato Lepido vos inermos
 25 retinet, quae victis toleranda sunt, ea cum facere possitis patiamini potius censem. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. Haec si placent, si tanta torpedo ani-
 mos obrepit, ut oblii scelerum Cinnae, cuius in urbem 19
 reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus vos atque
 30 coniuges et liberos Lepido permissuri sitis, quid opus de-
 cretis? quid auxilio Catuli? Quin is et alii boni rem pu-
 blicam frustra curant. Agite, ut lubet! parate vobis Ce-
 thegi atque alia proditorum patrocinia, qui rapinas et in-
 cendia instaurare cupiunt et rursus advorsum deos penatis
 35 manus armare. Sin libertas et vera magis placent, de-
 cernite digna nomine et augete ingenium viris fortibus.
 Adest novos exercitus, ad hoc coloniae veterum militum,
 nobilitas omnis, duces optumi: fortuna meliores sequi-

tur: iam illa, quae socordia vostra conlecta sunt, dilabentur.

- 22 Qua re ita censeo: quoniam M. Lepidus exercitum privato consilio paratum cum pessumis et hostibus rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem dicit, 5 uti Appius Claudius interrex cum Q. Catulo pro consule et ceteris quibus imperium est urbi praesidio sint, operamque dent ne quid res publica detrimenti capiat.

Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum.

10

- 1 Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea: in quis omnibus numquam animus negotio defuit, neque decretis labos: malae secundaeque 15
 2 res opes, non ingenium mihi mutabant. At contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere. Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat, cui misero acta
 3 iam aetate ne mortem quidem honestam sperare licet. Nam si paricida vostri sum et bis genitus hic deos penatis meos 20 patriamque et summum imperium vilia habeo, quis mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo? quin omnia memorata apud inferos subplicia scelere meo vici.
 4 A prima adulescentia in ore vostro privatus et in magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia 25 voluere, usi sunt: neque ego callidam facundiam neque ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re publica suscepit: quis victus cum illa simul, cum egens alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam deosque 30
 5 penatis cum ingenti dignitate dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. 35
 6 Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique impeditissima re publica. Namque imperatores Hispaniae stipendium milites, arma frumentum poscunt: et id res cogit,

quoniam defectione sociorum et Sertori per montis fugā
 neque manu certare possunt neque utilia parare. Exercitus
 in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur, Ma-
 cedonia plena hostium est, nec minus Italiae marituma et
 5 provinciarum, cum interim vectigalia parva et bellis incerta
 vix partem sumptuum sustinent: ita classe, quae conmea-
 tus tuebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo
 aut 8 socordia nostra contracta sunt, agite ut monet ira,
 subplicium sumite: sin fortuna communis asperior est, qua
 10 re indigna vobis nobisque et re publica incipitis?

Atque ego, cuius aetati mors propior est, non de- 9
 precor, si quid ea vobis incommodi demitur: neque mox
 senio corporis honestius quam pro vostra salute finem
 vitae fecerim. Adsum en Gaius Cotta consul: facio quod 10
 15 saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedoque me
 pro re publica. Quam deinde cui mandetis circumspicite: nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortu- 11
 nae et maris et belli ab aliis acti ratio reddunda aut tur-
 piter moriendum sit. Tantum modo in animis habetote non 12
 20 me ob scelus aut avaritiam caesum, set volentēm pro ma-
 xumis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, 13
 et gloriam maiorum, tolerate advorsa, et consultite rei
 publicae. Multa cura summo imperio inest, multi ingentes 14
 labores. Quos neququam abnuitis, et pacis opulentiam
 25 quaeritis, cum omnes provinciae regna maria terraeque
 aspera aut fessa bellis sint.

Epistula Gn. Pompei ad senatum.

30 Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot labo- 1
 res et pericula suscepissem, quotiens a prima adolescentia
 ductu meo scelestissimi hostes fusi et vobis salus quaesita
 est, nihil amplius in absentem me statuissetis quam adhuc
 agitis, patres conscripti: quem contra aetatem prōiectum
 35 ad bellum saevissimum cum exercitu optume merito, quan-
 tum est in vobis, fame, miserruma omnium morte, con-
 fecistis. Hacine spe populus Romanus liberos suos ad bel-
 lum misit? haec sunt praemia pro volneribus et totiens ob
 2

rem publicam fuso sanguine? Fessus scribundo mittundoque
 legatos omnis opes et spes privatas meas consumpsi, cum
 interim a vobis per triennium vix annuus sumptus datus
 3 est. Per deos inmortalis, utrum censem me vicem aerari
 praestare, an exercitum sine frumento et stipendio habere
 4 posse? Evidem fateor me ad hoc bellum maiore studio
 quam consilio profectum: quippe qui nomine modo imperi
 a vobis accepto diebus quadraginta exercitum paravi, ho-
 stisque in cervicibus iam Italiae agentis ab Alpibus in
 Hispaniam submovi. Per eas iter aliud atque Hannibal,¹⁰
 5 nobis opportunius, patefeci. Recepit Galliam Pyrenaeum, Ia-
 cetiam Indigetis, et primum inpetum Sertori victoris no-
 vis militibus et multo paucioribus sustinui hiememque ca-
 stris inter saevissimos hostis, non per oppida neque ex
 6 ambitione mea egi. Quid deinde proelia aut expeditiones¹⁵
 hibernas, oppida excisa aut recepta enumerem? quando
 res plus valet quam verba. Castra hostium apud Sucro-
 nem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium
 G. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti satis clara
 vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et famem²⁰
 redditis. Itaque meo et hostium exercitui par conditio est:
 7 namque stipendum neutri datur: victor uterque in Italiam
 8 venire potest. Quod ego vos moneo quaeoque ut animad-
 vortatis, neu cogatis necessitatibus privatim mihi consulere.
 9 Hispaniam citeriorem, qua non ab hostibus tenetur, nos²⁵
 aut Sertorius ad internacionem vastavimus praeter mari-
 tumas civitates, ultro nobis sumptui onerique. Gallia supe-
 riore anno Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit
 et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem fa-
 10 miliarem modo, verum etiam fidem consumpsi. Relicui vos³⁰
 estis: qui nisi subvenitis, invito et praedicente me exer-
 citus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam
 transgredientur.

◦ *Oratio Macri trib. pleb. ad pleb.*
 (H. III 61).

1 Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a³⁵
 maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum servitum

interesset, multis mihi disserendum fuit, docendique quas ob iniurias et quotiens a patribus armata plebes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris sui tribunos plebei: nunc hortari modo relicum est et ire primum via, qua 2
6 capessundam arbitror libertatem. Neque me praeterit, quan- 3
tas opes nobilitatis solus inpotens, inani specie magistra-
tus, pellere dominatione incipiam, quantoque tutius factio-
noxiorum agat quam soli innocentes.

Set praeter spem bonam ex vobis, quae metum vicit, 4
10 statui certaminis advorsa pro libertate potiora esse forti-
viro quam omnino non certavisse. Quamquam omnes alii 5
creati pro iure vostro vim cunctam et imperia sua gratia
aut spe aut praemiis ***** in vos convortere meliusque
habent mercede delinquere quam gratis recte facere. Ita- 6
15 que omnes concessere iam in paucorum dominationem, qui
per militare nomen aerarium exercitus, regna provincias
occupavere et arcem habent ex spoliis vostris: cum in-
terim more pecorum vos multitudo singulis habendos fruen-
dosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere:
20 nisi quia vobis met ipsi per suffragia, ut praesides olim,
nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes: 7
at mox, si vostra receperitis, ad vos plerique. Raris enim
animus est ad ea, quae iacent, defendunda: ceteri validiorum
sunt. An dubium habetis, num obficere quid vobis uno 8
25 animo pergentibus possit, quos languidos socordisque per-
timuere? Nisi forte G. Cotta, ex factione media consul,
aliter quam metu iura quaedam tribunis plebei restituit.
Scilicet quamquam L. Sicinius primus de potestate tribu-
nicia loqui ausus mussantibus vobis circumventus erat, ta-
30 men prius illi invidiam metuere quam vos iniuriae pertae-
sum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites: nam
spem frustra fuisse intellexistis. Sulla mortuo, qui sce- 9
lestum inposuerat servitium, finem mali credebatis: ortus
est longe saevior Catulus. Tumultus intercessit Bruto et 10
35 Mamerco consulibus: dein G. Curio ad exitium usque in-
sontis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quan- 11
tis animis ierit in L. Quintium, vidistis: quantae denique
nunc mihi turbae concitantur! Quae profecto in cassum

agebantur, si prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta alia, set certatum utrumque de dominatione in vos sit. Itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in tempus arsere: permansit una res modo, quae utrumque quae sita est et erecta in posterum, vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo quaeisque ut animum advortatis, neu nomina rerum ad ignaviam mutantes otium pro servitio adpellatis. Quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio: fuisse, si omnino quiessetis. Nunc animum advortere et nisi viceritis, quoniam omnis iniuria gravitate tutior est, artius habebunt.

14 Quid censes igitur? aliquis vostrum subiecerit. Primum omnium amittendum morem hunc quem agitis, in pigrae linguae, animi ignavi, non ultra contionis locum memor res libertatis. Deinde — ne vos ad virilia illa vocem, quod tribunos plebei modo, tum patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia maiores vestri paravere — cum vis omnis, Quirites, in vobis sit et quae iussi nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut alium quem deum consulorem expectatis? Magna illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo rata efficitis, Quirites, ultiroque licentiam in vos auctum atque adiutum properatis. Neque ego vos ultum iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, set earum finem volens iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt, non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius sanguinem vostrum praebeatis censebo. Gerant habeantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mithridatem, Sertorium et reliquias exulum persequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus nulla pars fructus est. Nisi forte repentina ista frumentaria lege munia vostra pensantur: qua tamen quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exiguitate mors prohibetur se- uescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva

res et ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur: qua 20
 tamen quamvis ampla, quoniam serviti pretium ostentare-
 tur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum rerum ultro
 iniuriae gratiam debere? Cavendus dolus est. Namque alio 21
 modo neque valent in univorsos, neque conabuntur. Ita-
 que simul comparant delenimenta et differunt vos in ad-
 ventum Gn. Pompei: quem ipsum, ubi pertimuere subla-
 tum in cervices suas, mox dempto metu lacerant. Neque 23
 eos pudet, vindices uti se ferunt libertatis, tot viros sine
 uno aut remittere iniuriam non audere aut ius non posse
 defendere. Mihi quidem satis spectatum est Pompeium,
 tantae gloriae adulescentem, malle principem volentibus
 vobis esse, quam illis dominationis socium, auctoremque
 in primis fore tribuniciae potestatis *restituenda*. Verum, 24
 Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti
 praesidia habebatis, neque mortalium quisquam dare aut
 eripere talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est: neque enim igno- 25
 rantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos tor- 26
 pedo, qua non gloria movemini neque flagitio, cunctaque
 praesenti ignavia mutavistis, abunde libertatem rati, quia
 tergis abstinetur et huc ire licet atque illuc: munera di-
 tium dominorum. Atqui haec eadem non sunt agrestibus, 27
 set caeduntur inter potentium inimicitias donoque dantur
 28 in provincias magistratibus. Ita pugnatur et vincitur pau-
 cis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est et in dies
 magis erit, si quidem maiore cura dominationem illi re-
 nuerint quam vos repetiveritis libertatem.

Epistula Mithridatis.

(H. IV 61.)

Rex Mithridates regi Arsaci salutem.

Omnis qui secundis rebus suis ad belli societatem 1
 orantur, considerare debent, liceatne tum pacem agere,
 35 dein quod quae situr satisne plium tutum gloriosum an in-
 decorum sit. Tibi perpetua pace frui licet, egregia fama, 2
 si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni
 et scelestissimi, neque petere audeam societatem et frustra

3 mala mea cum bonis tuis misceri sperem. Atque ea, quae
te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
4 maxume hortabuntur. Ille enim obnoxius qualem tu voles
societatem accipiet: mihi fortuna, multis rebus ereptis, 5
usum dedit bene suadendi et, quod florentibus optabile
est, ego non validissimum praebeo exemplum, quo rectius
tua conponas.

5 Namque Romanis cum nationibus populis regibus cun-
ctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido profunda 10
imperi et divitiarum. Qua primo cum rege Macedonum
Philippo bellum sumpsero, dum a Carthaginiensibus pre-
6 mebantur amicitiam simulantibus. Ei subvenientem Antiochum
concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Phi-
lippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus 15
7 talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium,
post multa et varia certamina apud Samothracas deos acce-
ptum in fidem, callidi et repertores perfidiae, quia pacto
8 vitam dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius ami-
citiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis 20
mercedem, post, habitum custodiae agri captivi, sumptibus
et contumeliis ex rege miserrimum servorum effecere,
simulatoque inpio testamento filium eius Aristonicum, quia
patrium regnum petiverat, hostium more per triumphum
9 duxere: Asia ab ipsis obsessa est. Postremo Bithyniam 25
Nicomede mortuo diripuere, cum filius Nysa, quam regi-
nam adpellaverat, genitus haut dubie esset. Nam quid ego
10 me adpellem? quem diunctum undique regnis et tetrar-
chiis ab imperio eorum, quia fama erat divitem neque ser-
viturum esse, per Nicomedem bello laccessiverunt, sceleris 30
eorum haut ignarum et ea, quae accidere, testatum antea
Cretensis, solos omnium liberos ea tempestate, et regem
11 Ptolemaeum. Atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
expuli Asiamque, spolium regis Antiochi, recepi et Grae-
12 ciae dempsi grave servitium. Incepta mea postremus ser- 35
vorum Archelaus exercitu prodiit inpedivit: illique, quos
ignavia aut prava calliditas, ut meis laboribus tuti essent,
armis abstinuit, acerbissimas poenas solvunt, Ptolemaeus

precio in dies bellum prolatans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem nisi excidio habituri. Evidem cum mihi 13 ob ipsorum interna mala dilata proelia magis quam pacem datam intellegarem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero 5 probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxii, rursus tamen bellum coepi Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcerruma. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti 14 frumentum defuit nullo circum adnitente: simul hiems 10 mari prohibebat. Ita sine vi hostium regredi conatus in patrium regnum naufragiis apud Parium et *apud* Hera cleam militum optumos cum classibus amisi. Restituto 15 deinde apud Caberam exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis inopia rursus ambos incessit. Illi sube- 16 rat regnum Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omnibus locis in Armeniam concessi: secutique Romani, non me set morem suum omnia regna subvertundi, quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostentant.

20 Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum firmio- 16 rem te ad resistendum an finem belli futurum putas? Scio equidem tibi magnas opes virorum, armorum et auri esse: et ea re a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est, Tigranis regno integro, 25 meis militibus belli prudentibus, procul ab domo [parvo labore] per nostra corpora bellum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras 17 Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse? neque quicquam a prin- so cipio nisi *vi* partum habere, domum coniuges, agros imperium? convenas olim sine patria parentibus, pesti conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla neque divina obstant, quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes potentisque trahant excindant, omniaque non serva 35 et maxime regna hostilia ducant? Namque pauci liber- 18 tatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti sumus aemuli et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, 19 cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis inclu-

tis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in praesens et postea
20 bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acer-
ruma in eos, quibus victis spolia maxima sunt: audendo
21 et fallundo et bella ex bellis serundo magni facti. Per
hunc morem extinguent omnia aut occident: quod haut⁵
difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgre-
dimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna aut
22 nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur:
auxilio profectum magnis regibus latrones gentium ob-
23 pressisse. Quod uti facias moneo hortorque, neu malis¹⁶
pernitie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.

INDEX NOMINVM.

- Aborigines C. 6, 1.
Adherbal I. 5. 10. 11. 13. 14. 15.
16. 20. 21. 22. 23. 24. 26.
Aegyptus I. 19, 3.
Aemilia gens, or. Ph. 6. Aemilio-
rum proles or. Lep. 3. — M. Ae-
milius Lepidus cos. 79. or. Lep.
27. or. Phil. 2. 3. 6. 7. 13. 18.
19. 21. — Mamercus Aemilius
Lepidus Livianus or. Macr. 10.
— M. Aemilius Lepidus C. 18, 2.
— L. Aemilius Paulus C. 31, 4.
— M. Aemilius Scaurus I. 15.
25. 28—30. 40.
Aeneas C. 6, 1.
Aethiopes I. 19, 6.
Afri I. 18.
Africa I. 5, 4. 13, 1. 14, 10. 17, 1. 3.
7. 18, 1. 4. 12. 19, 3. 8. 20, 1.
21, 4. 22, 1. 23, 1. 25, 1. 4. 28,
6. 30, 1. 36, 1. 39, 4. 44, 1. 66,
3. 78, 2. 79, 2. 86, 4. 89, 7. 96,
1. 97, 2. 104, 3.
Africum mare I. 18, 9.
Albinus v. Postumii.
Allobroges C. 40 et 41. 44 et 45.
50, 1. 52, 36.
Annii. G. A. I. 77, 4. — L. A. I.
37, 2. — Q. A. C. 17, 3. 50, 4.
Antiochus or. Lep. 4. ep. Mithr.
6. 8. 11.
G. Antonius C. 21, 3. 24, 2. 26, 1.
4. 36, 3. 57, 4. 59, 4.
Appius v. Claudio.
L. Appuleius Saturninus or. Ph. 7.
Apulia C. 27, 1. 30, 3. 42, 1. 46, 3.
Archelaus ep. Mith. 12.
Ariobarzanes ep. Mithr. 15.
Aristonicus ep. Mithr. 8.
Armenia ep. Mithr. 15. 21
Armenii I. 18, 4. 9.
Arpinum I. 63, 3.
Arretinus ager. C. 36, 1.
Arsaces ep. Mithr. 1.
Asia C. 2, 2. 11, 5. I. 17, 3. or.
Cott. 7. ep. Mithr. 6. 8. 11.
Aspar I. 108, 1. 109, 1. 112, 1.
Athenienses C. 2, 2. 8, 2. 51, 28.
Aurelia Orestilla C. 15, 2. 3. 35.
2. 6.
Aurelii. G. Cotta or. Cott. 9. or.
Macr. 8. L. Cotta C. 18, 5. M.
Cotta ep. Mithr. 13.
P. Autronius C. 17, 3. 18, 2. 47,
1. 48, 7.
Aventinus I. 31, 17.
G. Babiust I. 33, 2.
Baleares funditores I. 105, 2.
L. Bellienus I. 104, 1.
Bestia v. Calpurnius.
Bithynia ep. Mithr. 9. 11.
Boeckhus I. 19, 7. 80, 3. 81, 1. 83.
97. 101—113.
Bomilcar I. 35, 4—9. 49, 1. 52, 5.
61, 4—62, 2. 70—73, 1.
Bruttium C. 42, 1.
Bruti or. Lep. 3. Vid. Iunii.
Cabera ep. Mithr. 15.
Caecili. Q.—Metellus Celer C. 30,
5. 42, 3. 57, 2. — Q.—Metellus
Creticus C. 30, 5. — Q.—Me-
tellus Numidicus I. 43—58. —
Q.—Metellus Pius ep. Pomp. 9.
Q. Caeparius C. 46, 3 et 4. 47, 1
et 4. 52, 34. 55, 6.
Caepio vid. Servilii.
Caesar vid. Iulii.
Calpurnii. L.—Bestia cos. I. 27,
4—30, 3. 32, 2. 34, 2. 35, 2
40, 4. 77, 2 et 3. 85, 16. — L.—
Bestia C. 17, 3. 43, 1. — G.—

- Piso C. 49, 1 et 2. — Gn. — Pisc C. 18, 4—19, 6. 21, 3.
 Camers C. 27, 1.
 Capito vid. Gabinius.
 Capitolium C. 18, 5. 47, 2.
 Capsa et Capsenses I. 89, 4—91, 7. 92, 3. 97, 1.
 Capua C. 30, 2. 3. 7.
 Carthaginense bellum I. 14, 5.—
 Carthaginenses C. 51, 6. I. 5,
 4 bis. 14, 8. 10. 19, 3. 7. 79, 1. 2.
 7. 8. 10. 81, 1. ep. Mithr. 6.—
 Carthago C. 10, 1. I. 18, 11. 19,
 4. 41, 2. 79, 5.
 Cassii. L.— Longinus praetor I.
 32, 1—33, 1. — L.— Longinus
 C. 17, 3. 44, 1. 2. 50, 4.
 Catabathmos I. 17, 4. 19, 4.
 Catilina v. Sergii.
 Cato v. Portii.
 Catulus v. Luctatii.
 Celer v. Caecilii.
 Cethagus v. Cornelii.
 Chalcedon ep. Mithr. 13.
 Cicero v. Tullii.
 Cilicia or. Cott. 7.
 Cimbrica praeda or. Lep. 17. —
 Cimbricum bellum C. 59, 3.
 Cinna v. Cornelii.
 Cirta I. 21, 2 bis. 22, 1. 23. 1. 2.
 25, 8. 26, 1. 35, 1. 81, 2. 82, 1.
 88, 3. 101, 1. 104, 1.
 Claudii. Appius — interrex or.
 Phil. 21. — Ti.— Nero C. 50, 4.
 Concordiae aedes C. 46, 5. 49, 4.
 Cornelii C. 47, 2. gens Cornelio-
 rum C. 55, 6. G.— Cethagus C.
 17, 3. 32, 2. 43, 2. 3. 44, 1. 46,
 3. 47, 4. 48, 4. 50, 2. 52, 33.
 55, 6. 57, 1. = L.— Cethagus
 or. Phil. 20. = L.— Cinna C.
 47, 2. or. Phil. 19. = P.— Len-
 tulus Spinther C. 47, 4. = P.—
 Lentulus Sura C. 17, 3. 32, 2.
 39, 6. 43, 1. 44, 1. 3. 46, 3. 5,
 47, 2. 3. 4. 48, 4. 50, 1. 51, 7.
 52, 17. 33. 55, 1. 5. 57, 1. =
 P.— Scipio Africanus maior I.
 = Scipio Africanus maior I.
 5, 4. — minor I. 4, 5. 7, 4. 8,
 2. 22, 2. = L.— Sisenna I. 95,
 2. = L.— Sulla C. 5, 6. 11, 4.
 5. 28, 4. 37, 9. (38, 3). 47, 2.
 51, 32. 34. I. 95, 1. 2. 3. 98,
 4. 100, 2. 101, 4. 8. 102, 2. 4.
 15. 103, 4. 7. 104, 1. 2. 3. 105,
 1. 106, 2. 5. 107, 1. 6. 108, 1.
 2. 3. 109, 1. 4. 110, 2. 111, 1.
 4. 112, 1. 3. 113, 4. 6. or. Lep.
 1. 7. 16. 19. or. Macr. 1. 9.
 Sullanae coloniae C. 28, 4.—
 — i imilites C. 16, 4.— a victoria
 C. 21, 4. 37, 6. = P.— Sulla
 Servi filius C. 17, 3. = Servii
 — Sullae C. 17, 3. 47, 1. = G.
 — eques C. 17, 4. 28, 1.— Cornelius scriba or. Lep. 17.
 Q. Cornificius C. 47, 4.
 Cotta vid. Aurelii.
 Crassus vid. Licinii.
 Cretenses. ep. Mithr. 10. 12.
 Creticus vid. Caecilii.
 Crotoniensis C. 44, 3.
 Curene I. 19, 3. Curenenses I.
 97 ter.
 Curio vid. Scribonius.
 Cyrene, Cyrenenses vid. Curene.
 Cyrus C. 2, 2.
 Cyzicus ep. Mithr. 14.
 Dabar I. 108, 1. 109, 4. 112, 1.
 Damasippus C. 51, 32—34. or.
 Phil. 7.
 Etruria C. 27, 1. 4. or. Phil. 6. 8.
 Eumenes ep. Mithr. 8.
 Europa I. 17, 3.
 Fabii. Q.— Maximus I. 4, 5. =
 Q.— Sanga C. 41, 4. 5.
 Faesulae, C. 24, 2. 27, 1. 30, 3.
 ager Faesulanus † C. 43, 1. Fae-
 sulanus C. 59, 3. 60, 6.
 Figulus vid. Marci.
 Flaccus vid. Fulvii, Valerii.
 G. Flaminius [Flamma] C. 36, 1.
 Fusidius or. Lep. 21.

- Fulvia. C. 23, 3. 4. 26, 3. 28, 2.
 Fulvii. M.—Flaccus I. 16, 2. 31,
 7. 42, 1. = M.—Nobilior C.
 17, 4. = A. Fulvius senatoris
 filius C. 39, 5.
 P. Furius C. 50, 4.
Gabinii. P.—Capito. C. 17, 4.
 40, 6. 43, 2. 46, 3. 47, 1. 4.
 52, 34. 55, 6.
 Gaetuli I. 18, 1. 7. 9. 12. 19, 5.
 80, 1. 88, 3. 97, 4. 99, 2. 103, 4.
 Galli C. 45, 3. 47, 2. 52, 24. 53,
 3. I. 114, 1. 2. — Gallia C. 40,
 2. 56, 4. 57, 3. 58, 4. 6. I. 114,
 3. ep. Pomp. 5. 9. citerior C.
 42, 1. ulterior C. 42, 1. 3. Trans-
 alpina (suspectum) C. 57, 1. Gal-
 lica gens C. 40, 1. Gallicum
 bellum C. 52, 30.
 Gauda I. 65, 1.
 Gracchi I. 42, 2. vid. Sempronii.
 Graeci C. 53, 3. 79, 8. 85, 12.
 Graeca facundia I. 63, 3. Grae-
 cae litterae C. 25, 2. I. 85, 31.
 95, 3. Graecia C. 2, 2. 51, 39.
 ep. Mithr. 11.
 Gulussa I. 5, 6. 35, 1.
Hadrumentum I. 19, 1.
 Hamilcar I. 77, 1.
 Hannibal I. 5, 4. or. Lep. 4. ep.
 Pomp. 4.
 Heraclea ep. Mithr. 14.
 Hercules I. 18, 3. 89, 4.
 G. Herennius ep. Pomp. 6.
 Hiempsal I. 5, 6. 10, 8. 11, 3. 6.
 12, 3. 5. 15, 1. 3. 17, 7. 24, 6.
 28, 1.
 Hippo I. 19, 1.
 Hispani C. 19, 5. I. 18, 5. — equi-
 tes C. 19, 3. Hispania I. 7, 2.
 10, 2. 18, 3. 9, 19, 4. or. Cott.
 6. ep. Pomp. 4. 10. Hispaniae
 C. 18, 5. or. Phil. 8. — citerior
 C. 19, 1. 21, 3. ep. Pomp. 9.
Iacetania ep. Pomp. 5.
Indigetes ep. Pomp. 5.
 Italia C. 24, 2. 52, 15. I. 5, 2. 4
 27, 4. 28, 2. 6. 35, 9. 114, 2.
 or. Cott. 7. ep. Pomp. 4. 7. 10.
 Italici I. 26, 1. 67, 3. socii Italici
 1. 40, 2. Italicum genus I. 47, 1.
 Iugurtham qui noscere velit totum
 librum perlegat oportet. — mi-
 litates Iugurthini I. 21, 2. 56, 6.
 Iugurthinum bellum I. 19, 7. 77,
 2 et 100, 5. (utroque loco su-
 spectum).
 Iulii. G.—Caesar C. 45, 4. 49
 pluribus locis. 50, 5. 52, 1. 13.
 53, 6. 54 per totum caput. =
 L.—Caesar C. 17, 1. = G. Iu-
 lius C. 27, 1.
 Innii. D.—Brutus C. 40, 5. or.
 Maer. 10. = D.—Silanus C. 50,
 4. 51, 16. 18. = M.—Silanus
 I. 48, 1.
 Iupiter I. 107, 2. or. Maer. 15.
Lacedaemonii C. 2, 2. 51, 28.
 Laeca vid. Porcii.
 Latinum nomen I. 39, 2. 40, 2.
 42, 1. 43, 4. Latinæ litteræ C.
 25, 2. I. 95, 3. Latine (loqui)
 I. 101, 6. Latium I. 69, 2. (*dub.*)
 84, 2. 95, 1. or. Lep. 12.
 Lentulus vid. Cornelius.
 Lepidus vid. Aemilius.
 Leptis I. 19, 1. 3. 77, 1. Lepti-
 tani I. 77, 2. 79, 1.
 Libues I. 18, 1. 9. 10. 12. Hercu-
 les Libus I. 89, 4.
 Licinii. M.—Crassus C. 17, 7. 19,
 1. 38, 1. 47, 4. 48, 4. 5 (*bis*).
 8. 9. = P.—Lucullus I. 37, 2.
 = ep. Mithr. 15. = G.—Mu-
 rena C. 42, 3.
 Ligures. I. 38, 6. 77, 4. 100, 2.
 Ligus I. 93, 2—94, 6.
 Limetanus vid. Mamillii.
 Longinus vid. Cassii.
 Lucullus vid. Licinii.
 Lutatii or. Lep. 3. = Q.—Catu-
 lus C. 34, 2 sq. 49, 1, 2. or.
 Phil. 6. 19. 21. or. Maer. 9.

- M**acedones ep. Mithr. 5. Macedonia I. 35, 4. bellum Mace- donicum C. 51, 5. or. Cott. 7. **M**a.nercus vid. Aemilii. **G**. Mamilius Limetanus I. 40, 1. Mamilia lex I. 65, 5. Mamilia rogatio I. 40, 4. **M**anlii. T.—Torquatus C. 52, 30. = T.—Torquatus C. 18, 5. = T.—Mancinus I. 73, 7. = Gn. I. 114, 1. = G. Manlius C. 24, 2. 27, 1. 4. 28, 4. 29, 1. 30, 1. 32, 2. 36, 1. 2. 56, 1. 59, 1. 60, 6. Manliana castra C. 32, 1. **M**arcii. G.—Figulus C. 17, 1. = Q.—Rex C. 30, 3. 32, 2. 34, 1. **G**. Marius C. 59, 3. I. 50, 2. 55, 8. 56, 3—57, 1. 58, 5. 60, 5. 63, 1—65, 5. 73. 82, 2. 3. 84, 1—105, 1. 113, 6. 114, 3sq. or. Phil. 7. **M**asinissa I. 5, 4. 5. 7.. 9, 2. 14, 2. 6. 18. 24, 10. 35, 1. 2 65, 1. 3. 108, 1. **M**assilia C. 84, 2. **M**assiva I. 35, 1—6. 61, 4. **M**assugrada I. 108, 1. **M**astanabal I. 5, 6. 7. 65, 1. **M**auretania C. 21, 3. I. 16, 5. 19, 4. 62, 7. Mauri I. 18, 10. 19, 4. 7. 80, 6. 82, 1. 97, 4. 99, 2. 101, 4. 8. 104, 3. 106, 5. 107, 5. Maurus I. 97, 2. 106, 2. 107, 1. 108, 1. 113, 1. 3. **M**aximus vid. Fabii. **M**edi I. 18, 4. 8. 10. **G**. Memmius I. 27, 2. 30, 3—32, 5. 33, 3. **M**etellus vid. Caecilii. **M**icipsa I. 5, 6. 6. 2—7. 2. 9, 1—11, 2. 11, 5. 13, 1. 14, 9. 16, 2. 22, 3. 24, 3. 65, 1. 110, 8. **Q**. Minucius Rufus I. 35, 2. 3. **M**ithridates or. Phil. 8. or. Cott. 7. or. Macr. 18. ep. Mithr. Mithridaticum bellum C. 39, 1. **M**uluccha I. 19, 7. 92, 5. 110, 8. **M**ulvius pons C. 45, 1. **M**urena vid. Licinii. **M**uthul I. 48, 3. **N**abdalsa I. 70, 2—72, 1. **N**ero vid. Claudii. **N**icomedes ep. Mithr. 9. 10. 11. **N**obilior vid. Fulvii. **N**ucerinus vid. Sittius. **N**umantia I. 8, 2. 10, 2. 15, 1. 20, 1. 101, 6. Numantini I. 7, 4. **N**umantinum bellum I. 9, 2. **N**umida I. 12, 4. 35, 1. 4. 54, 4. 65, 1. 71, 3. 101, 6. 106, 3. 108, 1. 3. 111, 4. 113, 5. 6. **N**umidae 5, 1. 4. 6. 3. 7. 2. 11, 3. 12, 5. 13, 1. 15, 1. 18, 8. 11. 12. 19, 4. 7. 20, 5. 21, 2. 24, 1. 7. 25, 5. 26, 3. 28, 3. 38, 4. 6. 46, 3. 47, 1. 49, 5. 50, 1. 4. 6. 51, 3. 52, 4. 53, 3. 6. 54, 5. 56, 5. 57, 3. 58, 3. 59, 2. 60, 5. 61, 5. 62, 1. 65, 2. 66, 2. 67, 3. 68, 2. 69, 1. 74, 2. 3. 75, 4. 7. 8. 78, 4. 80, 6. 89, 7. 90, 1. 91, 4. 6. 92, 2. 3. 93, 4. 94, 3. 4. **N**umidia I. 8, 1. 13, 2. 5. 14, 1. 25. 16, 5. 18, 11. 19, 5. 20, 7. 24, 10. 27, 4. 5. 28, 7. 29, 7. 32, 2. 33, 4. 35, 3. 9. 38, 9. 39, 4. 43, 1. 5. 46, 5. 48, 3. 54, 6. 61, 2. 62, 10. 65, 3. 78, 7. 82, 2. 84, 1. 85, 45. 97, 1. 2. 102, 13. 111, 1. 114, 3. **N**umidica scuta I. 94, 1. **N**ysa ep. Mithr. 9. **O**ceanus I. 17, 4. 18, 5. ep. Mithr 17. **O**ctavii. Gn.—Ruso I. 104, 3. **L**. Opimius I. 16, 2. **O**restilla vid. Aurelii. **P**aeligna cohors I. 105, 2. **P**arium ep. Mithr. 14. **P**aulus vid. Aemilius. **P**ersae I. 18, 4. 5. 11.

- Pereses, rex Macedoniae 2. C. 51,
 5. I. 81, 1. ep. Mithr. 7.
 Persis ep. Mithr. 19.
 M. Petreius C. 59, 4. 60, 1. 5.
 Philaeni I. 79, 5. 9. 10. Philaenon
 arae I. 19, 3.
 Philippus, rex Macedoniae, or.
 Lep. 4. ep. Mithr. 5. 6. 7.
 Phoenices I. 19, 1.
 Piceanus Or. Lep. 17.—ager Pice-
 nus C. 27, 1. 30, 5. 42, 1. 57, 2.
 Piso vid. Calpurnii.
 Pistoriensis ager C. 57, 1.
 lex Plautia C. 31, 4.
 Poeni I. 79, 8. bella Punica C. 51,
 6. bellum Punicum I. 42, 1.—
 — secundum I. 5, 4. Punica
 fides I. 108, 3. libri Punici I.
 17, 7. Punica oppida I. 19, 7.
 Punicae urbes I. 19, 3.
 Pompeii. Gn.—Magnus C. 16, 4.
 17, 7. 19, 1. 2. 5. 38, 1. 39, 1.
 or. Macr. 21. 23. = Q.—Rufus
 C. 30, 5.
 G. Pomptinus C. 45, 1. 4.
 Porcii. M.—Cato. C. 52, 1. 53, 1. 6.
 —55, 1. = M.—Laeca C. 17, 3.
 27, 3. = lex Porcia C. 51, 22. 40.
 Postumii. A.—Albinus I. 36, 4.
 37, 3. 38, 2. 4. 9. 39, 1. 43, 1.
 44, 4. = Sp.—Albinus I. 35,
 2. 6. 36, 1. 3. 4. 39, 2. 44, 1.
 4. 55, 1. 85, 16.
 Ptolemaeus ep. Mithr. 10. 12.
 Punicus vid. Poeni.
 Pyrenaeus. ep. Pomp. 5.
 Pyrrhus or. Lep. 4.
 L. Quintius or. Macr. 11.
 Quirites I. 31, 6. 11. 27. 85, 1. 3.
 5. 8. 12. 13. 21. 39. 45. 50. or.
 Lep. 1. 7. 11. 27. or. Cott. 1.
 11. 13. or. Macr. 1. 8. 15. 16. 24.
 Regium I. 28, 6.
 Rex vid. Marci.
 Rhodii C. 51, 5.
 Roma C. 6, 1. 27, 2. 30, 7. 31,
 7. 34, 1. 36, 2. 37, 5. 40, 5. Romulus or. Lep. 5.
- 43, 1. 47, 2. 52, 14. 53, 5. 56,
 4. 57, 1. 58, 13. I. 8, 1. 13,
 4. 6. 7. 16, 3. 20, 1. 21, 4. 22,
 1. 4. 23, 2. 25, 6. 27, 1. 28,
 1. 29, 7. 30, 1. 4. 32, 2. 33,
 1. 4. 35, 1. 7. 10. 37, 1. 39,
 1. 40, 1. 41, 1. 46, 1. 55, 1.
 61, 4. 62, 10. 65, 4. 73, 2. 77,
 2. 80, 4. 82, 2. 88, 1. 95, 1.
 102, 4. 103, 3. 104, 2. 3. 4.
 114, 3. Romani C. 6, 5. 53, 3.
 I. 7, 4. 7. 10, 2. 49, 2. 3. 50,
 5. 52, 3. 53, 1. 5. 54, 6. 9. 56,
 4. 57, 4. 61, 5. 66, 1. 70, 4.
 74, 1. 8. 76, 5. 80, 3. 81, 1
 (bis). 87, 4. 94, 4 (bis). 5. 6.
 97, 2. 3. 5. 98, 7. 101, 4. 7.
 103, 3. 5. 108, 2. 111, 1. 2.
 114, 2. or. Lep. 19. ep. Mithr.
 2. 5. 15. 17. 20. Romanus I.
 108, 3. dux Romanus I. 81, 3.
 ep. Mithr. 13. equites Romani
 C. 49, 4. I. 42, 1. 65, 2 (bis). 4.
 Romanus imperator I. 56, 1.
 imperatores Romani I. 112, 2.
 imperium Romanum C. 10, 1.
 imperium populi Romani C. 33,
 4. milites Romani I. 38, 5. Ro-
 manii milites I. 67. 1. mos Ro-
 manus C. 29, 3. nomen Roma-
 num C. 52, 24. I. 5, 4. 58, 3.
 80, 1. plebes Romana C. 31, 7
 (dub.). 33, 2. populus Roma-
 nus C. 8, 5. 11, 6. 36, 4. 51,
 5. 53, 2. 61, 7. I. 5, 1. 4. 7,
 2. 8, 2. 9, 2. 13, 5. 14, 1. 2.
 3. 5. 7. 8. 18. 25 19, 7. (bis).
 20, 5. 22, 4. 24, 2. 26, 1. 27,
 2. 31, 20. 32, 5. 33, 4. 46, 2.
 64, 2. 65, 2. 83, 1. 88, 5. 102,
 2. 8. 11. 108, 2. 110, 6. or.
 Lep. 11. 24. or. Phil. 6. ep.
 Pomp. 2. Senatus populusque
 Romanus I. 21, 4. Senatus et
 populus Romanus I. 104, 5. 111,
 1. populus et senatus Romanus
 1. 41, 2.

- Rufus vid. Minucii. Pompei.
 Russo vid. Octavius.
 P. Rutilius Rufus I. 50, 1. 52, 5.
 6 (*bis*). 86, 4.
- L. Saenius C. 30, 1.
 Samnites C. 51, 38.
 Samothraces Dei. ep. Mithr. 7.
 Sanga vid. Fabii.
 Saturninus vid. Appuleius.
 Scaurus vid. Aemilii.
 Scipio vid. Cornelii.
 Scirtus or. Lep. 21.
 G. Scribonius Curio or. Macr. 11.
 Seleua ep. Mithr. 19.
 Sempronii. Tib. — Gracchus I. 31, 7. 42, 1. = G. — Gracchus I. 16, 2. 31, 7. 42, 1. Gracchi I. 42, 1. 2. lex Sempronia I. 27, 3. = Sempronia C. 25. 40, 5.
 Septimius Camers C. 27, 1.
 L. Sergius Catilina. Perlegendus totus liber ab C. 5.
 Q. Sertorius or. Cott. 6. ep. Pomp. 5. 9. or. Macr. 18.
 Q. Servilius Caepio I. 114, I.
 Sextius I. 29, 4.
 libri Sibyllini C. 47, 2.
 Sicca I. 56, 3. Siccenses I. 56, 3.
 Sicilia I. 28, 6.
 Sidonii I. 78, 1. Sidonicus I. 78, 4.
 Silanus vid. Iunii et Turpilius.
 Sisenna vid. Cornelii.
 P. Sittius Nucerinus C. 21, 3.
 Spinther vid. Cornelii.
 L. Statilius C. 17, 4. 43, 2. 44, 1. 46, 3. 47, 3. 52, 34. 55, 6.
 Sucro ep. Pomp. 6.
 Sufax I. 5, 4. 14, 8.
 Sulla vid. Cornelii.
 P. Sulpicius Rufus or. Phil. 7.
 Sura vid. Cornelii.
 Suthul I. 38, 2. 39, 4.
 Syphax vid. Sufax.
 Syrtes I. 19, 3. 78, 1. 3.
- Tanais I. 90, 2.
 L. Tarquinius C. 48, 3—9.
 Tarracinensis C. 46, 3.
 Tarula or. Lep. 21.
 Gn. Terentius C. 47, 4.
 Thala I. 75, 1—77, 1. 80, 1. 89, 6 (*bis*).
 Theruci I. 19, 3.
 Thirmida I. 12, 3.
 Thraces I. 38, 6.
 Tigranes ep. Mithr. 3. 13. 15. 16.
 Tisidium I. 62, 8.
 Torquatus vid. Manlii.
 Transpadana vid. Gallia. — Transpadanus C. 49, 2.
 Troiani C. 6, 1.
 Tullianum C. 55, 3.
 M. Tullius Cicero. C. 22, 3. 23, 6. 24, 1. 26, 1. 27, 4. 28, 1. 2. 29, 1. 31, 6. 7. 36, 3. 41, 5. 43, 1. 2. 44, 1. 45, 1. 48, 1. 6. 8. 9. 49, 2. 51, 35.
 Tullus vid. Volcatius.
 Turia. ep. Pomp. 6.
 T. Turpilius Silanus I. 66, 3 (*bis*). 67, 3. 69, 4.
 Tusci C. 51, 38.
- Vaga I. 29, 4. 47, 1. 68, 1. 3.
 Vagenses I. 66, 2. 69, 1. 3.
 Valentia ep. Pomp. 6.
 L. Valerius Flaccus C. 45, 1. 46, 6.
 L. Vargunteius C. 17, 3. 28, 1. 47, 1.
 Vesta C. 10, 9.
 Vettius Picens or. Lep. 17.
 P. Umbrenus C. 40, 1—6. 50, 4.
 L. Volcatius Tullus C. 18, 2.
 T. Volturcius C. 44, 3—45, 4. 47, 1. 48, 4. 49, 4. 50, 1.
 Volux I. 101, 5. 105, 5—107, 7.
 Utica I. 25, 5. 63, 1. 64, 5. 86, 4. 104, 1.
- Zama I. 56, 1—61, 1.
 Zama 158, 161, 1.